

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Műfaj vs. íráshasználat?

*Történeti antropológiai megjegyzések
a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz*

Cserei Mihály kalendáriumai. Esettanulmány

I. Bevezető

Kutatásaim kiindulópontját egy perifériára szorult korpusz felfedezése jelentette. A kolozsvári egyetemi és akadémiai könyvtár levéltári részlegén rengeteg olyan XVII. és XVIII. századi publikált és publikálatlan, autográf és másolati példányban létező emlékirat, diárium, napló található, amely kiszorult az irodalomtörténeti és történeti kánonból. A szövegek szerzőiket, tárgyukat, tartalmi-formai jegyeiket illetően egyaránt rendkívül heterogének. Ebből adódóan is – ugyan a történetírás vállalta némelyek publikálását, tehát a forrásfeltárás megtörtént – ezek értelmezése (forrásértelmezés) még mindig várat magára.

Azok a változások, amelyek a historiográfiában, antropológiában, szociológiában végbementek a hetvenes évektől kezdődően, világosan jelzik, hogy a kulturális és történelmi alulnézetek (*history from below*), a mindennapiság történetírása (*alltagsgeschichte*), illetve a mikrotörténetek¹ valós perspektívákat jelentenek a történeti megismerés számára. Jelen tanulmány egyszersmind eset- és előtanulmány

abban az értelemben, hogy Cserei Mihálynak a 8 kalendáriumban fennmaradt kéziratok feljegyzéseire² korlátozódik elsősorban, nem terjed ki azokra a kéziratokra (testamentuma, apológiája, levelei, jegyzőkönyve, latin nyelvű kérvénye az alsó-köhéri birtok ügyében stb.), amelyeket azonban az értekezés során kétségtelenül felhasználok és értékesítek. Ugyanakkor előtanulmány abban az értelemben is, hogy egyetlen kérdéskörre reflektál, nevezetesen a műfajiság kérdésére, ennek korlátaira és ellentmondásaira. Munkahipotézisem arra a felismerésre alapoz, amit Cserei példája, de főként kéziratok hagyatéka is bizonyít, nevezetesen, hogy bizonyos mentalitások által vezérelt, az egész életre kiterjedő, több nyelven és több műfajban? (sic!) művelt írásgyakorlat lényegesen több és más, mint amit egy vitatható műfaji kategorizáció beláthatóvá tesz. Az emlékirás különféle aktusai, noha számunkra elsősorban és főként írásos források révén és formájában hozzáférhetőek, nem biztos, hogy csak a felől az elit írásbeliség felől vizsgálhatók és érthetők meg, amit kora újkori magyar irodalomnak vagy történetírásnak nevezünk.

Megközelítésem túllép egy klasszikus irodalomtörténeti állásponton, anélkül azonban, hogy ennek jogosultságát és eredményeit radikálisan tagadná, ám kérdésfeltevéseim írásbeliség és szóbeliség, mentalitás és társadalmi gyakorlat elsősorban történeti antropológiai tétjeire igyekszik hangsúlyt fektetni.

II. Autobiográfia-kutatások

A címben szándékosan használt *autobiográfia*³ valójában gyűjtőfogalom, amely nemcsak az egymással versengő műfaji megjelöléseket próbálja felölelni, hanem utal az énségről való beszéd eme bonyolult változatára, melyet definiálni sem lehet, műfajisága is vitatott – hol az írás, hol az olvasás alakzata –, ráadásul textuális megvalósulásai mindig olyan reprezentációk, amelyek bonyolult kulturális, poétikai, sőt antropológiai kontextusokat aktivizálnak. Mindez még bonyolultabbá válhat, ha a történetiség dimenzióját is hozzáadjuk, és ellentétben a ma oly divatos kutatásokkal, amelyek rendszerint Rousseau utáni szövegekkel dolgoznak, értelmezési kísérletünk felvilágosodás előtti szövegtörzset céloz meg. A történeti távolság és az általa implikált kulturális másság, nemcsak egy, a maitól eltérő írásbeliséget, hanem mentalitásbeli, kommunikációs és reprezentációs különbségeket is tételez, melyek feloldása, megértése valóban nehéz feladat.

Az autobiográfia két nagyon fontos komponense az esemény- és az én-reprezentáció. E két vetület köré csoportosítható az elmúlt évszázad társadalomtudományi gondolkodásának szinte minden fontos kérdése. Az eseményreprezentáció, nemcsak a narratológia, hanem a historiográfia, különösen a *linguistic turn* után megújuló *New History*⁴ vagy *Nouvelle Histoire* hatáskörébe is tartozik, de teljesen jogosan kér és kap

hangot e kérdéskörben az antropológia, szociológia, az irodalomtudományok, a narratív pszichológia. Legalább ilyen látványos a különféle tudományágak részvétele az én-reprezentáció esetében is, hiszen az identitás textuális reprezentációi és performálása a fenti tudományok szinte mindegyikének kutatási horizontjába transzponálható.

Továbbá az utóbbi évek idevágó szakmai eredményei felől szemlélve e kérdéseket az is nyilvánvalóvá válik, hogy ebbe az interdiszciplináris horizontban bizonyos tradíciók és kérdésirányok markánsan kiemelkednek. Ilyenek meglátásom szerint az emlékezet-kutatás,⁵ az élettörténetek,⁶ életutak,⁷ az életrajzi módszer⁸ és *oral history* a maga néprajzi, antropológiai, historiográfiai vonatkozásaival, illetve a mikrotörténetek⁹ és a mindennapok¹⁰ vagy a különféle kulturális és történelmi alulnézetek.¹¹

Noha ez az interdiszciplináris bemutató valóban egy sokirányú, multidiszciplináris kutatást enged tételezni, fel kell ismernünk, hogy egyfajta inflálódás is jellemzi ezt a „nagy tudományos érdeklődést,” amely még mindig nem válaszolt meg érdemben olyan kérdéseket, mint például a műfajiság, illetve elejti ezt mint inadekvát kérdésselvetést, avagy arra is van példa, hogy dolgozik a műfajisággal, de nem reflektálja problematikus mivoltát.

II. 1. A műfaj eredete...?

„retrospektív elbeszélés prózaformában, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt a magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezve”

(Ph. Lejeune)¹²

Amennyiben nem a Paul de Man-féle álláspontra helyezkedünk, mely szerint az önéletírás nem műfaj, hanem olvasási alakzat,¹³ hanem elfogadjuk a műfaj létezését, a műfajiság központi kérdéssé válik. Különösen akkor, ha felvilágosodás előtti szövegeket vizsgálunk, ugyanis a történetiség – egy hagyományos diskurzus kereteiben – implicit módon tételezi fel a műfaj *eredetének*, *evolúciójának* értelmezését, ami azonban jelentős nehézségeket hoz magával. Lejeune maga is az 1770 éveknél húz határt, és úgy vélekedik, hogy a saját elméleti okfejtéseinek érvényessége nem nagyon terjedhet túl ezen az időponton, másként az anakronizmusok veszélye áll fenn.¹⁴ A történetiség jelenléte e kérdés-körben több vonatkozásban is újabb nehézségek elé állít. Először is a kulturális másság, amiből adódik az írásbeliségnek egy sajátos életvitelhez, hiedelemrendszerhez, mentalitásokhoz kapcsolódó non-textuális jellegzetessége. E látszólag banális kérdés igen nagy súllyal bírhat, ha arra kérdezzük rá, hogy az élettörténet megírása profán vagy szakrális töltetű cselekedet-e, életgyónásnak vagy vétkezésnek tekintendő-e például az ifjúkori vétkek¹⁵

(pl. szexualitás) számbavétele, felelevenítése, sőt írásban való rögzítése.

Amennyiben az önéletírást kizárólag az írásbeliség hatáskörébe utaljuk át – ami számomra nagyon vitatható, ám a példa kedvéért tekintsük át ezt az alternatívát is –, sőt ha egy elit típusú írásbeliség és írástudás tipikus termékeként tételezzük, akkor is igen problematikus nemcsak a műfajról érvényes kijelentéseket tenni, hanem arról az irodalmiságról is (*irodalmi gyakorlat, irodalmi tudat*), amely állítólag a különféle élettörténeti narrációkat egy konstans irodalmiság tudat felől mindig ugyanabba a műfajba rendezné. Ezt leginkább két dolog cáfolja: kora újkori emlékiróink nem elvont esztétikai élvezettől vezérelve írnak, gyakran nagyon praktikus és reális célokat próbálnak elérni szövegeikkel,¹⁶ másrészt a szövegek megindoklása soha nem tartalmaz olyan utalásokat, amelyekből követett műfaji mintákat lehetne beazonosítani.¹⁷ Gyakoribb a történetíráshoz való ambivalens kötődés, ami általában úgy nyer kifejezést, hogy az emlékiró elhárítja azokat a(z) (történet)írói követelményeket, amit a történetírás tudományos követelményei jelentenek, másrészt azonban magyar és latin források alapján is, mégis csak olyan történeti narrációt hoz létre, amelyben néha az egyéni élettörténet egy kortörténeti beszámoló kereteiben kap helyet. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden kora újkori emlékirat előzetes történeti olvasmányokon alapszik, sőt.) Nincs arra példánk, hogy akár egyetlen kora újkori

emlékirónk, felismerve a műfajiség funkcióit, bevallottan egy már olvasott emlékiratot poétikai mintaként imitálni igyekezne. Másrészt napjainkban már maga az az irodalomtörténeti narráció is igen vitatott,¹⁸ amely a műfajiságra és a kánonokra¹⁹ hagyatkozva az irodalmi szövegek történeti nézetét az *evolúció irodalomtörténeti* képzete felől magyarázza.

Ennek ellenére a magyar történetírásban²⁰ és irodalomtörténetben²¹ egyértelműen jelen van, sőt elfogadott egy olyan szemléletmód, amely az emlékirat-irodalmat a történetírás egyik oldalhajtásaként fogja fel, így impozáns, az antikvitásba visszanyúló szöveghagyományból eredeztetheti és vezetheti le fejlődését.²² Nem férhet ahhoz kétség, hogy a kora újkori emlékirat-irodalom működésében jelentős az a pillanat, amikor a retorikai képzés jóvoltából, később pedig az alfabetizáció, iskolai képzés institucionalizálása és szervezése,²³ a könyvnyomtatás, a média megjelenésének köszönhetően az élettörténetek írott vagy szóbeli változatai és egy impozáns történeti szöveghagyomány korpusza között kapcsolat jöhetett létre. Az sem vitatható különösen, hogy ezek az ókori és középkori főként latin, esetleg magyar szövegek potenciális mintaként szolgálhattak és működhettek,²⁴ ám nem magyarázhatjuk kizárólagosan ezzel a kapcsolattal az emlékirat-irodalomnak a létrejöttét. Véltetően csak egy elenyésző számú írástudó elit (pl. Bethlen Miklós, Cserei Mihály) számára érvényes ez a kijelentés, akik elsősor-

ban tudtak annyira latinul, hogy az antik és középkori történetírás jelentősebb munkáit olvasták, vagy akár naponta használták. Esetükben is azonban az egyéni életút narrációjában csak egy, kétségtelenül nem jelentéktelen, potenciális minta ez, amely nem zárja ki más típusú szövegek, sőt a szóbeliség szövegartikuláló hatását. Másrészt az is kérdéses, hogy antik és középkori történetírás szövegei egyértelműen olyan műfaji mintákként működtek volna, amelyek speciálisan egy narráció-típust, az élettörténet írott változatát artikulálnák. Köztudott, hogy magyarul író történetíróink és emlékiróink egyöntetűen állítják: a latin fogalmi nyelven hozzáférhető historiográfiai elmélet (történetológia, módszertan) magyar nyelvre nehezen vihető át, magyar szövegekre nehezen alkalmazható.²⁵

Másrészt e korpusz tartalmi és formai heterogenitása számomra azt jelzi, hogy különféle társadalmi szintekről érkező emberek, különféle műveltséggel, írástudással, mentalitásokkal, célokkal és motivációkkal operáló szerzők szövegei nem feltétlenül egy vitatható műfajba, hanem sokkal inkább egy olyan *írásgyakorlatba* tömörülnek, ahol nem egy adott és átfogó műfaji kritérium a kánonszervező elv, hanem sokkal inkább egy olyan *mentalitás*, ami az *íráshasználathoz* kapcsolódik, és az *írásgyakorlatban* mint *írás szokás* jelenik meg.

Ennek ellenére a továbbiakban tanulságos lesz argumentációnk szempontjából átnézni, hogy a történet- és az irodalomtörténet-írás a

magyar kora újkori emlékiratokat hogyan rendszerezi műfajba, kánonba, mekkora korpuszt tart figyelme és vizsgálódásainak előterében, illetve hogy a néprajztudomány hogyan alkalmazza ezt a tudást a paraszti önéletírásra.

II. 2. Az irodalom- és történetírás, illetve a néprajz diskurzusa

A történetírás ezeket a szövegeket elsősorban elbeszélő forrásokként kezeli. Így volt már a XIX. században is, mikor a kéziratok felgyűjtése, másolása, rendszerezése és publikálása rendszeres tevékenységgé alakult át. Benkő József szorgalmas, alapos, de végül sikertelen próbálkozása²⁶ után gróf Kemény József volt az, aki impozáns kéziratállományt hozott létre,²⁷ és ezek publikálását is megkezdte. Ebből az állományból, illetve ehhez hasonló erdélyi és magyarországi gyűjteményekből jöttek létre azok a forráskiadások, amelyek sorozatok (ETT, MTE, TE, ETA, MTT, MHHS, MOE, EOE, TMTE, TT, MTT) formájában tették közzé ezeket az elbeszélő forrásokat.²⁸

Világosan kirajzolódik, hogy a történetírás percepciójában ezek az *elbeszélő források* elsősorban információs értéküknél fogva jelentősek, formai, poétikai vagy retorikai sajátosságaik másodlagosak, amennyiben a forráskritika próbáját kiállva *tényeket* szolgáltathatnak egy klasszikus történetírói beszámolóhoz. A szövegek műfaji definiálása, illetve tipológiája vélhetőleg még XIX. századi klasszifikációkat követ, de így is azt sugallja, hogy ez egy áttekinthető

és műfaji típusok révén világosan elkülöníthető szövegtörzsek, vagy ahol a szöveg nem kaphat egyértelmű besorolást, ott az *evolúció*, az *átmenetiség* koncepciója, (varázsszava!) jegyében argumentálható a műfaji rokonság, rokonítás.²⁹

A *műfajiságnak* ilyenfajta elgondolása és az *evolucionizmusnak* történeti-magyarító princípiumként való bevetése nem idegen az irodalomtörténeti megközelítéstől sem, sőt nagyon valószínű, hogy a két diszciplína kölcsönösen megerősítette egymást e tekintetben, kölcsönösen használhatóvá és bejáratottá téve egymás számára ezt az elképzelést. Ezt látszik igazolni az is, hogy az irodalomtörténeti kánon legjelentősebb szerzői (pl. Kemény, Bethlen, Cserei) – a legjobb fikciót szolgáltató tollforgatói – furamód a történetírás legjelentősebb, forrás értéküket tekintve legmegbízhatóbb (a legkevesebb fikciót szolgáltató tollforgatók) és leghivatkozottabb szerzőivel azonosak. Szó nincs arról, hogy a történetírás posztmodern historiográfiai (netán Hayden White-ra épített) álláspontjából következne mindez, sokkal inkább az emlékiratoknak egy olyan műfaji hálón keresztül való használata magyarázza, amely a legrészletesebb narratívumok valóság-effektusait referenciálisan olvastatja, a legkisebb metahistóriai reflexió kritikus alkalmazása nélkül, így érthető módon ezek a *probabilitas* jegyében fogant szövegek kidolgozottságuk révén mind az irodalomtörténet mind a történetírás számára kiemelt jelentőségűek.

A *műfajiság* másik ellentmondásos vonása az, hogy ugyan szimultán több szövegtípussal dolgozik, mégis nagyon gyakran az egyes textusokat átmene-
tekként, kontaminált, hibrid műfaji változatokként kénytelen feltüntetni.³⁰ Éppen ezért Bistkey István helytállóan figyelmeztet arra a *lazaságra*,³¹ amit a műfajiság implikál. Kemény Katalin noha megpróbál egy kidolgozott és árnyalt műfaji rendszert leírni,³² ő is kénytelen szembesülni azzal, hogy a szövegekre csak erőszaktétellel lehet ráhúzni a műfaji formákat, vagyis ez a feltétlen műfajiság jegyében történő dobozolás nem rendszerezi, hanem valamiképpen megcsonkítja a korpuszt, és nem beláthatóvá teszi, hanem sokkal inkább elfedi azt az írói gyakorlatot, ami létrehozta ezeket a szövegeket. Ezeknek a műfaji rendszerezéseknek egyik állandó jellemzője, hogy minduntalan próbálják kiszűrni és leírni azokat a műfaji alakzatokat, amelyek kizárólag az egyéni szemléletet juttatják szóhoz, amelyek kizárólag a *narratio de vita sua* retorikája felől íródnak. Ám figyelmen kívül hagyják azt, hogy maga az egész irodalom, és nem csupán néhány privilegizált műfaj vállalja fel ezt a funkciót. Hiszen Bethlen Miklós emlékirata, Zsögödi Mikó János kalendáriumba írt, publikálatlan és az irodalmi kánonon kívül helyezett kéziratos feljegyzései, illetve József Attila *Kész a leltár* című verse ugyanarra a műfajkonstituáló mintára vezethető vissza ezek szerint. Természetesen akkor, ha mindenképpen a *műfajiság kereteiben, kánonjában* szemléljük, olvassuk ezeket a szövegeket.

Az irodalomtörténeti diskurzusban a műfajiság ilyen jellegű használata mellett az *evolucionizmus* gondolata egy másik, igencsak vitatható nézet kialakuláshoz vezetett. Azon a ponton, amikor az irodalomtörténet-írás ellentétben a történetírással nem kútfőként, hanem szöveggént, *bevallottan fikcionalizáló* alkotásokként igyekezett szemlélni ezeket a szövegeket (pl. Bethlen Miklós, Árva Bethlen Kata, Cserei Mihály), elterjedt az az igazságtalan és tudománytalan feltevés, miszerint az egész irodalomtörténeti szöveghagyomány fejlődésében, *evolúciójában* az emlékiratok megjelenése képezi a magyar széppróza születésének momentumát. Ily módon az emlékirat, mint fejletlen és átmeneti műfaj előzménye az olyan kifejlett és teljes értékű magyar irodalmi alkotásoknak, mint a regény. A Gyenis Vilmostal³³ és a későbbiekben Nemeskürty Istvánnal³⁴ hirdetett nézet természetesen több mint vitatható, teljességében tarthatatlan, hiszen negligálja azokat a történeti és antropológiai, sőt mentalitásbeli kontextusokat, amelyek világosan mutatják: az emlékirat teljes jogú műfaj, egyik legjelentősebb teljesítménye kora újkori és egész irodalmunknak.

Az emlékirat-irodalomról és implicit módon a *műfajiság* és az *evolucionizmus* tételéről való gondolkodás újabb és izgalmas fázisát a paraszti önéletírások megjelenése és ezek tudományos, elsősorban néprajzi recepciója képezte.

Érthető módon a kutatástörténet valósággal megismételte magát. Első lépés ez esetben is a gyűjtés és a forrásfeltárás³⁵ volt, ennek köszön-

hetően ma a Néprajzi Múzeum archívumában tekintélyes szövegállomány található. Ezeknek a szövegeknek a néprajzi fogadtatásáról elmondható, hogy részint más tudományágak (irodalomtörténet) látszólag idevágó eredményeire támaszkodtak, másrészt pedig jellegzetesen néprajzi szempontokat alapján értékelték őket,³⁶ illetve a paraszti írásbeliség részeként, írásbeliség és szóbeliség vonatkozásában vizsgálták, vagy kiegészítve a terepen gyűjtött, magnószalagra rögzített beszélgetésekkel, az élettörténet, az élettörténeti elbeszélés perspektívájából is méltatták.

E szétágazó kutatási irányok mellett is megmaradt a *műfajiság* és *evoluzionizmus* alapkérdése, melyet „mint láttuk, sem az irodalomtörténet-írás, sem a történetírás nem tárgyalt megnyugtatóan. Gyenis Vilmos irodalomtörténészként azáltal kötődött az emlékirat-irodalom kutatásához, hogy az anekdota és az emlékirat viszonyát³⁷ kezdte vizsgálni. Egy korábbi írásában³⁸ az emlékiratok és a parasztkrónikák összefüggését elemezve beszélt a műfaj XVIII. századi demokratizálódásáról,³⁹ majd megfogalmazta nagyhatású tételét: „...a XIX. századi, de különösen annak első felében létrejövő paraszti emlékirások voltaképpen irodalmunk XVIII. századi memoár műfajának kései folytatói, s irodalmi színvonalban és alkotásmódban a több évtizeddel korábbi gyakorlatot követik, sajátosan paraszti témákhoz és ízléshez idomítva.”⁴⁰ Ezt a feltételezést a parasztk

életmódbeli váltásával, a polgárosulással hozza kapcsolatba, mely meggyőződése szerint a feudalizmushoz kötődő szóbeliségből az írásbeliségbe és ezzel együtt az emlékirói gyakorlatba vezette át a parasztságot, egyszersmind egy sajátos paraszti irodalmiságot teremtve meg.⁴¹ Tekintsük el pillanatnyilag a vitatható vonatkozásoktól, és kövessük Gyenis argumentációját: „...a sokat emlegetett spontánul feltörő emlékirói vágy nem értelmezhető úgy, mint minden példától, irodalmi hatástól, kialakult szokásrendtől független jelenség. Elképzelhető ugyan (sic!) s tény, hogy a Biblia, imádságoskönyv és kalendárium bejegyzésekre szánt üres oldalait ilyen jellegű emlékirásra használták fel (családi események, születés, halál, fontos egyéb adatok), de már *egészen primitív fokon* (kiemelés tőlem T. Zs.) is éles határvonal választja el az efféle bejegyzéseket a minket közelebből érdeklő, irodalmilag is számításba vehető munkáktól.”⁴² A vitatható műfaji link szimptomatikus módon már megint az *evolúció* igencsak kipróbált koncepciójából nyer levezetést, ám ennél is jelentősebb, hogy Gyenis a parasztkrónika helyét és értéket az emlékirat-irodalomban úgy jelöli meg, hogy megállapítja róla: „...a XVII–XVIII. századi emlékiratok műfaji sajátosságainak, irodalmi értékeinek *lecsapódása*. (kiemelés tőlem T. Zs.)”⁴³

Noha Gyenis láthatóan a süllyedő kultúrjavak cáfolt elméletére és az írásbeliség–szóbeliség reláció rendkívül ellentmondásos használatára hagyatkozik argumentációjában, a

néprajzi fogadtatása meglepően jó volt. A *Néprajzi Lexikon* a *parasztkrónika* címszó alatt a következő megállapításokat közli: „...Irodalomtörténészeink kimutatták, hogy a paraszti írásbeliség e sajátos terméke a 17–18. századi főúri és nemesi, majd polgári emlékiratok, naplók mintájára született, s annak szerkesztési törvényeit (anekdotikus kitérő, epizódyszerű kitérők) és formulaanyagát alkalmazza, a paraszti ízléshez és igényekhez igazítva.”⁴⁴ De ehhez hasonlóan Küllös Imola⁴⁵ és Hoppál Mihály⁴⁶ is evidenciaként kezelik ezt a műfaji kapcsolatot a XVII–XVIII. századi emlékiratok és a paraszti krónikák vagy önéletírások között. Sőt átveszik azokat a nagyon vitatható nézeteket, miszerint az emlékirás a (ki)fejlődő magyar széppróza alakulástörténetének egyik stációja.⁴⁷ Az *evolucionista* tételt olyan kaliberűvé tágítják, hogy az önéletírás, önéletrajz ürügyén még középkori (Dante, Boccaccio, Petrarca) és reneszánszkori szöveghagyományokat (Benvenuto Cellini) is e hallatlan kiterjedésű fejlődéstörténet integráns részévé léptetik elő.⁴⁸

Ez a nagyon vázlatos áttekintés is relevánsan összegzi, hogy a három diszciplína (történetírás, irodalomtudomány, néprajz) bár eltérő jellegű szövegekkel dolgoznak, rendszerezési és értelmezési kísérleteik ugyanarra a történeti magyarázatra mennek vissza (evolucionizmus), másrészt a műfajiság kritériumában vélik megtalálni azt az optimális rendező-tipologizáló elvet, amely egy heterogén szerzőtábor, eltérő

kulturális, mentalitásbeli, íráshasználati kontextusok felől meghatározott különféle szövegeit kánonokba és korpuszokba szervezheti. Ennek a jelenségnek egyenes következménye a történetírás és irodalomtudomány számára egy olyan kánoni szemlélet, amely a már említett módon a legjobb írói teljesítményt felmutató szöveget egyúttal a legmegbízhatóbb forrásnak is jelöli meg, sőt a kánonon belül reflektálatlan módon rangsorolja egy vitatható evolucionizmus jegyében a megbízható forrásokat és szerzőket, míg a perifériára, sőt a kánonon kívülre helyezi azokat a jelentéktelen szerzőket és forrásokat, amelyek sem az evolucionizmus tételét nem igazolják vissza,⁴⁹ sem a nagy emberek nagy tetteihez vagy a nagy eseményekhez nem szolgáltatnak megfontolandó *tényeket*.

Néprajzi vonatkozásban ez a műfajbeli kontinuitás amely nagyvonalúan túllép az íráshasználati módok, az írásbeliség elit és populáris különbségein, társadalmi-történeti megosztottságán, amennyiben következetesen alkalmazzuk furcsa konklúziók levonásához vezet el. Nézzük egy példát. Zsigmond Erzsébet, paraszti életvitelű írónő halott leányának levélben számol be életének főbb eseményeiről: *„gondoltam jó lenne, ha megírnám az életem rajzát, amit ha kiadni nem is lehet – legalább a fiam és unokáim... saját okulásokra felhasználhatnák. Egy ember hányódásain keresztül megismerhetik a társadalom jó vagy rossz oldalát, abból az időből, amelyet én átélni kényszerültem.”*⁵⁰

Gyenis műfajelmélete felől ezen a ponton akár Bethlen Miklós emlékiratára is gondolhatunk mint műfaji és szövegelőzményre, aki emlékiratának előszavában művének publikussá tételéről a következőket írja: „...*ha igen jó, tudós ember deákra fordítja s kibocsássa, lássák, ő dolgok...minthogy én is ezt nem annyira magamért, mint őérettek és a posteritásért írtam. (...) Deákul pedig a feleségem sem értette volna, én pedig legnagyobbára őérette és az ő kérésére írtam le az én rendkívül való sok szenvedésimet...*”⁵¹ Nyilván nehezen képzelhető el, hogy Zsigmond Erzsébet Bethlen Miklós, vagy a Bethlen által is követett Szent Ágoston, Thuanus, Petrarca, netán a Tremellius latin Biblia-verziója mint írott minta alapján szövegezné meg élettörténetét. Következésképp a tartalmi átfedések nem műfaji eredetűek, és végképp nem közös írott forrásokra vezethetőek vissza. Nagy valószínűséggel az íráshasználathoz kötődő hasonló mentalitásból adódnak. Túl a történelmi, kulturális, társadalmi és műveltségbeli különbségeken mindkét ember egzisztenciájuknak egy extrém pillanatában az íráshoz fordulnak, ennek nagyjából ugyanazt a funkciót tulajdonítják: megörökíteni, publikussá tenni a szenvedéseket az utókor tanulságára.

Ez a példa arra figyelmeztet, hogy az emlékiratok időben, térben szétszórt textusai, a hatalmas társadalmi, kulturális, történelmi különbségek ellenére, nem egy vitatható műfajiság kritériuma alapján vizsgálhatóak, nem ez képezi azt a minimális közös vonást, amely egy korpusz-

ba rendezheti őket, hanem sokkal inkább különféle szerzők írásbeliséghez való viszonya, adott írásgyakorlatok és az ezeket artikuláló mentalitások lehetséges megfelelései. Az irodalomtörténet-írás és nyomában valamiképp a történetírás is, meg a néprajz is megelégedett a műfajcentrikus magyarázattal, és nem kérdezett rá az írás antropológiájára, az élettörténet létrejöttének kulturális és mediális kontextusaira.

II. 3. Szóbeliség –Írásbeliség: következmények és tanulságok

A néprajztudományon kívül a médiatörténet⁵², kommunikációtörténet, szemiotika, filozófia, olvasástörténet,⁵³ egyaránt fontos és tanulmányozandó témának tekinti a szóbeliség–írásbeliség relációt.⁵⁴ Túl vagyunk már azon az elméleti állásponton, amely bináris oppozícióként kezelte ezt a viszonyt, ma már sokkal árnyaltabban tekintünk erre, és olyan fogalmi apparátusra hagyatkozhatunk, amely megkülönbözteti a másodlagos szóbeliséget, az elsődlegesen szóbeli és elsődlegesen írásbeli kultúrákat, illetve történeti vonatkozásban is a görögségről, az ókori és középkori kommunikációról, írás és könyvhasználatról, olvasási szokásokról a populáris és magas kultúra viszonyáról merőben új gondolkodási perspektívákat villant fel. A könyvnyomtatás és a médiumok megjelenése, ennek hatása és befolyása az írói és olvasó habitusokra világossá teszi a mentalitástörténet jelentős hozzájárulását ezekhez a kutatásokhoz.

Ugyanis a szóbeliség és írásbeliség különbségei nem csupán az írni tudás meglétéből vagy hiányából adódnak, hanem azokból a mentalitásbeli, gondolkodásbeli, magatartásbeli különbségekből, amit egy jellegzetesen szóbeli vagy írásbeli, illetve a kettő átmenetéből összetevődő kulturális-társadalmi berendezkedettség ír elő az individuum számára adott közösségen belül.

A kora újkor kezdetén kétségtelenül jelentős pillanatnak számít a könyvnyomtatás, illetve a vulgáris nyelveken meginduló írásbeliség, ám ezek jelentőségét néha hajlamosak vagyunk túlbecsülni. Akárcsak azoknak a kvantitatív jellegű kutatásoknak és összegző táblázatoknak az eredményeit, amelyek fennmaradt könyv- és könyvtártörténeti katalógusok, a főúri és magánkönyvtárak, városok, kolostorok könyvállományának tételeivel, illetve a magyarországi és erdélyi könyvnyomtatás⁵⁵ teljesítményeinek kvantifikálható számadataival kiegészülve körvonalazzák az írásos kultúra képét a térségben. Igen könnyű lenne a reformáció elősegítette társadalmi és kulturális változásokkal kapcsolatosan egy kommunikáció-technológiai, mediális forradalmat elképzelni, ám egyre inkább azt látjuk, hogy sem a nyomda megjelenése,⁵⁶ sem a könyvek növekvő száma nem váltott ki ilyen robbanásszerű azonnali átalakulást.

Azokat a tanulságokat szem előtt tartva, amelyek a kora újkor magyar és európai kultúrájában a szóbeliség és írásbeliség mint médiumok közötti átmenet és kölcsönhatás⁵⁷ időben hosszas kiterjedését hangsúlyozzák, érdemes

áttekinteni az íráshasználat életvitelileg, kulturálisan és mentalitások által szabályozott jellegét.

Az első figyelemre méltó konklúzió, hogy az írás megjelenése nem szünteti meg a szóbeliségben begyakorolt kommunikációs habitusokat még az intézményi szférában sem. Sz. Kristóf Ildikó⁵⁸ a kora újkori jogi aktusokban, a joghasználatban mutatja meg látványosan hogy egyes jogi ügyletek lebonyolításában párhuzamosan és egyenlő súllyal van jelen a szóbeliség és írásbeliség. Peres anyagok vizsgálata alapján jelenti ki, hogy az írott tanúsítványok megjelenése nem szüntette meg az élőszó közreműködését, vagyis a bizonyítás továbbra is a *litterali documento vel humano testimonio (levelekkel vagy élő bizonyítással)* mátrix alapján működött.⁵⁹ Fontos hangsúlyozni, hogy az írástudó bírák, jegyzők, írnokok szemében is és nem csak az írástudatlan peres felek előtt volt elfogadott a szóbeli bizonyágtétel. Dominkovits Péter a XVII. századi Szombathely jogi életét vizsgálja.⁶⁰ Különös tekintettel a bizonyítási gyakorlatra, az örökösödési perek, illetve adóssági perek vagy végrendelkezések jogi aktusaira bizonyítja, hogy az írásbeli és szóbeli gyakorlat párhuzamosan él és működik. Például a magisztrátus előtt folytatott örökségi vagy adóssági perekben a szóbeli tanúkkal, illetve a hiteles iratokkal való bizonyítás párhuzamosan történt. Égető Melinda hasonló konklúziókat fogalmaz meg a 17–18. századi nyugat-dunántúli szőlőhegyek működését vizsgálva. Fejtegetései során kiderül, hogy az írott törvényekkel

párhuzamosan vagy azok ellenében az íratlan törvények csupán a szóbeliségre hagyatkozva egy olyan jogszokást voltak képesek életben tartani, amely lehetővé tette a szőlőhegyek kormányzását.⁶¹

Sz. Kristóf Ildikó egy másik tanulmányában⁶² a végrendelet-készítés 16–17. századi normáit és formáit⁶³ követve, szemléletesen írja le, hogy az írásbeliség megjelenése nem szünteti meg a jogszokást, a hagyományozódott szóbeli végrendelezést, ugyanis ennek olyan rituális vetülete is van, amit nem helyettesíthet az írás kompetenciája.⁶⁴

Ezek a példák beláthatóvá teszik azokat a kulturálisan és történetileg tőlünk oly távol eső mentalitásbeli sajátosságokat, amelyek a szóbeliséghez és írásbeliséghez kötődtek a kora újkor magyar társadalmában. Az írni tudás, az írás funkciói, az írott kultúrában való részesedés nemcsak technológiák, kompetenciák elsajátítást jelentette, hanem mentalitások megtanulását tiszteletben tartását is. Az írástudó egyén újfent nagyon idegen és távolálló a jelen írástudó átlagpolgárától, ugyanis a kora újkor főként szóbeli társadalma életvitele vette körül azt, sőt szocializálta életének első és írástudatlan szakaszában. Ez magyarázhatja azt is, hogy az írásbeliség, a literalizáció nem legyűri, elnyomja, netalán megveti a szóbeliséget, hanem sokkal inkább egyfajta egyensúlyviszony kialakítására törekszik. A fenti példák is illusztrálják ezt az állítást, de különösen szemléletes az, amit Sz.

Kristóf Ildikó állapít meg a szóban történő végrendelkezésekről: „még nem a dokumentum bírt nagyobb társadalmi presztízzsel, hanem a rítus.”⁶⁵

Következésképp az írásbeliség–szóbeliség viszonya a kora újkorban nem az elillanó szó törekenységét, ideig való voltát szegezi neki az írott szó „örökkévalóságának,” hanem az írás idegen, élettelen mivolta ellenében mutatja meg a kimondott szó súlyát, életét, ami egyszerre rítus és mentalitás.

A második elgondolkodtató konklúzió az írás-olvasás, az íráshasználat és szintjeinek kérdése köré csoportosítható. Először is az írás és olvasás nem feltételezik egymást a kora újkorban: olvasó emberek néha csupán keresztel „szignálják” a hivatalos iratokat.⁶⁶ Másrészt pedig az írástudás is különféle fokozatokat implicált. A nemzetközi kutatásban elfogadott az a nézet, miszerint az aláírni tudás közbülső fokozat az olvasni és az írni tudás között, második egy háromfokozatú skálán: olvas, aláír, folyamatosan ír.⁶⁷ Továbbá: „Az írástudás szintjei... nem választhatók el merev válaszfalakkal, hanem az íráskészség sokkal inkább egy fokozatos átmenetből álló sorozat. Itt sokkal fontosabb az átmenet megszakítatlan folyamatosága az egyetlen egy darab hatalmas nagybetűből álló aláírástól az írnoki cifra kacsaringókig, mint az egyes oly gondosan kimunkált kategóriák.”⁶⁸

Az írásbeliség–szóbeliség viszony tárgyalásának legfontosabb konklúziói azt mutatják,

hogy a jellegzetesen szóbeliségre, írásbeliségre utaló gondolkodás, beszédmód, mentalitás mögött a kettő nem kizárja egymást, hanem egyfajta egyensúlyt tartva az írástudók és írástudatlanok társadalmában és közösségeiben sokkal inkább *komplementer* módon egészít ki egymást. Másrészt fontos azt is hangsúlyozni, hogy a médiumok használata, implikálja azoknak a mentalitásoknak, hiedelmeknek az elsajátítását, amelyek a szóbeli vagy írásbeli megnyilvánulás, kommunikáció sajátjai. Végül pedig az írás sajátos vonása e korszakban az a fajta strukturáltság, amely az írásgyakorlat különféle szintjeinek meglétét igazolja. Mindezek a következők azért fontosak, mert meghatározó kontextusai egy olyan antropológiai megközelítésnek, amely az emlékiratok különféle textusait nemcsak az elit kultúra, a retorikai iskolázottság felől kontextualizálja, hanem a kora újkor kommunikációs habitusaiba, írásgyakorlatába és íráshasználati mentálisába igyekszik betagozni.

II. 4. Az analógiák lehetősége:

írás a populáris kultúrában

A népi önéletírás és egyáltalában a népi írók iránti néprajzi érdeklődés tudományos eredményei igen jól használhatóak bizonyos, kérdésselvetésünk szempontjából jelentős analógiák megalkotására. Félretéve a műfajiság és kontinuitás vitatható tételeit, mégiscsak fontos felismerni azt a páratlan lehetőséget, amit a néprajzi kutatások nyújthatnak. A népi írásbeliség még nagyon fi-

atal, hiszen a 18. században a parasztság szinte teljes írástudatlanságával kell számolnunk, és majd csak az 1848-as társadalmi változások, a polgárosulás lehetősége, illetve az 1868-as iskoláztatási rendelet változtatnak valamit ezen az állapoton. Meglátásom szerint az igazán nagy áttörést az a pillanat jelentette, mikor a paraszti életvitel oly mértékű változáson esett át,⁶⁹ hogy indokolhatta, sőt szükségessé tette az írás használatát. Tehát az írni tudás elsajátítása mögött bonyolult életvitel- és mentalitásbeli összetevőket kell felismernünk, ez nem egyszerűen preferencia kérdése volt.

Ez a történelmi és kulturális helyzet, azért lehet nagyon fontos az általunk felvetett kérdés vonatkozásában, mert valamiképpen tanulmányozhatóvá teszi azt, amit a kora újkor a nagy történelmi távolság miatt visszavonhatatlanul elrejt előlünk: individuumok és közösségek találkozása az írással, egy főként szóbeli kommunikációra programozott társadalom vagy közösség viszonyulása az íráshoz, az írás használatának mentalitásokra visszavezethető sajátosságai, írás és mindennapiság, írásfunkciók és tabuk. Természetesen nem feledhetjük el azokat a jelentős társadalmi és kulturális különbségeket, amelyek a kora újkort és a XIX–XX. századot jellemzik, ám bizonyos analógiák megteremtése lehetővé teszi, hogy legalábbis hipotéziseket fogalmazzunk meg azzal kapcsolatosan, amiről a források nem referálnak, nevezetesen: egy alapvetően szóbeliségre épített életvitelben, mit jelenthetett az írás megjelenése és használata, és

főként a szóbeliség kommunikációs mintái, rítusai (pl. végrendelkezés) és hiedelemvilága hogyan alakíthatta az írott szövegeket, sőt a megírt élettörténet és egy individuum/közösség szóbeli elbeszélés-repertoárja között milyen potenciális összefüggésekkel kell számolnunk.

Az írás, sőt a nyomtatás termékeinek megjelenése egy szóbeliségre alapozott életvitelben gyakran számunkra a jelen perspektívájából kimondottan furcsa íráshasználati és könyvhasználati habitusok megjelenéséhez vezettek. Kora újkori adataink vannak arról, hogy a nyomtatott könyv, Biblia, Zsoltároskönyv, Kalendárium vagy esetleg latin nyelvű szövegek varázslás, kincskeresés céljából találhatóak olvasni tudó emberek birtokában. A szóbeliségen nevelkedett individuumoknak a nyomtatott kultúra termékeivel való szembesülésének tapasztalatát olvashatjuk ki ezekből a példákból, így születnek meg az olyan klasszifikációk, amelyek pl. olvasmányosság helyett a könyvek *Istenes vagy Ördögös* voltát hangoztatják.⁷⁰ De ehhez hasonló az írásnak tulajdonított mágikus funkció, az írással való varázslás. Ugyancsak XVII. századi adataink vannak arra nézve, hogy *golyótól óvó írások, szűrő és vágófegyverek ellen óvó égi levelek*, sőt a szülő nők testére helyezett *mágikus szövegek* voltak forgalomban.⁷¹ Ennek az íráshasználati mentalitásnak a továbbélését igazolják azok az íráshasználati módok (gerendafeliratok, kapufeliratok, háziáldások), szokások,⁷² amelyek napjainkban is élnek még

bizonyos vidékeken.⁷³ Mindezek azt igazolják, hogy az írott szöveg eredeti funkcióján túllépve is mágikus szerepekhez juthat.⁷⁴

Ennél is jelentősebb felismerés, hogy „az írott szöveg vagy az írás mint cselekvés gyakran az életpálya folyamán tölt be rituális funkciókat. Bizonyos szövegtípusok az életpálya fordulópontjain tűnnek fel, az életpálya vezérlőiként. Elkészítésük, használatuk ritualizálódott szokáselem. Egyaránt szolgálják az esemény megszervezését (forgatókönyv), az eseményben részt vevők státusának megteremtését. A konfirmáció és bérnálási emléklap, a tanulmányok elvégzését, a szakmai eredményt bizonyító oklevél státuszt igazoló szimbólum. Rámába téve egy életen keresztül a család nyilvános életterében funkcionál.”⁷⁵

De ugyanezeket állapíthatjuk meg a két másik nagyon fontos esemény, a házasság és halál alkalmából keletkező, megírt és rituálisan őrzött, másolt szövegekről.⁷⁶ Továbbá az egyéni élettéren belül is a szövegek elláthatnak térhasználati funkciókat.⁷⁷ Az íráshasználatnak a leglátványosabb példája talán mégiscsak az a funkció, amely lehetővé teszi, hogy áthidalja az orális kommunikáció gátjait, ez pedig a levélírás.⁷⁸

Az írás ilyenfajta jelenlétét a populáris kultúrában Keszeg Vilmos egy másik tanulmánya, egy esetelemzése⁷⁹ egészíti ki rendkívül inspirált módon. Gállfy Eszter személyes iratainak (kéziratok és nyomtatott szövegek elegyesen,

nyugták, igazolások, levelek, napló, újabb és régi iratok, különféle feljegyzések) elemzése során vizsgálja meg és írja le a különféle szövegek és implicit módon az írás jelenlétének funkcióit az egyén életében. Kérdésfelvetésünk szempontjából rendkívül fontos megállapításainak egyike, hogy ezt az írásmódot, íráshasználatot bizonyos *írás szokások* jellemzik.⁸⁰ Ez pedig arra utal, hogy bizonyos műfaji minták követése helyett az életvitel és az írásnak tulajdonított funkciók *mentalitás által szabályozott* viszonyából vezethető le az írás aktusa sőt *gyakorlata*. Ez olyan felismerés, amelyet – a későbbiekben majd részletesen bemutatva – minden bizonnyal kora újkori szövegek esetében is érvényesnek nyilváníthatunk. Továbbá megfontolandó annak a felismerése, hogy szövegtípusok és életkor, társadalmi státus, nem, családi állapot között erős összefüggés van.⁸¹

Keszeg Vilmos elemzésének konklúziója analógias eljárással olyan kutatási perspektívát nyújt, ami a kora újkori emlékirat-irodalom vizsgálatában segíthet hozzá újszerű megfontolásokhoz: „Az írás, az írásbeliség tehát helyet keresett és talált magának a falusi népi kultúrában. Története során olyan szokások alakultak ki, amelyek termelését, használatát és a hozzá való viszonyulást szabályozzák.”⁸²

Ezeknek a kutatási eredményeknek köszönhetően, minden okunk megvan azt feltételezni, hogy a népi kultúrában megjelenő írásbeliség és főként ennek individuumokra és közösségekre egyaránt kiható hatása és következmé-

nyei bizonyos megszorításokkal, analógiás eljárással a kora újkori írásbeliség vizsgálatában is működtethetőek értelmezési szempontokként (1. írásszokások, írás és életvitel, íráshasználat és mentalitás összefüggései). Kimondhatjuk tehát, hogy egy elsősorban az elit írástudás és szöveghagyomány felől pozicionált műfajiság helyett érdemes megkísérelni egy olyan vizsgálatot, amely a műfaj evolucionista vagy éppenséggel a priori léte helyett egy több szintű írásgyakorlat és íráshasználati mentalitás viszonyából vezeti le a kora újkori emlékirodalmat.

III. Applicatio: Cserei Mihály kalendáriumi feljegyzései 1690–1698.

A 8 darab kalendárium a kolozsvári Egyetemi könyvtárban⁸³ található, eléggé jó állapotban vannak, s noha újrakötötték őket, az ilyenkor szokásos körbevágástól eltekintettek, így jól olvashatóak a szabad oldalra beírt feljegyzések. A 8 kalendárium 1690-től rendszeresen 1695-ig tartalmaz feljegyzéseket, az 1696-os esztendő kalendáriuma elveszett, de bizonyára ebben is voltak feljegyzések, illetve 1697-es és az 1698-as esztendőre kiadott kalendáriumok üres oldalai is tele vannak írva.

A kalendáriumok, az 1691-est leszámítva, amely Lőcsén Brewer Sámuel kiadásában látott napvilágot, mind kolozsvári kiadványok, az 1690-est Németi Mihály, az 1692-est és 1693-ast Veresegyházi István, az 1694, 95, 97, 98-as pél-

dányokat pedig Tótfalusi Kis Miklós adta ki. Noha a kalendáriumok különböző személyek részvételével és különböző nyomdahelyeken jelentek meg, felépítésüket, tartalmukat tekintve szinte teljesen azonosak. Ez érthető is, hiszen ekkora már igen impozáns hagyománya van a kalendáriumnak, műfaja, tartalma nagyon keveset változott a XVI. század elejétől.⁸⁴ Ezeknek a kalendáriumoknak a felépítése olyannyira állandósul, hogy még a XIX. századi példányok is alig eltérőek XVII. századiakhoz képest.⁸⁵

Cserei eléggé rendszeresen készítette feljegyzéseit, amikor például utazott, márpedig 1692 után nagyon gyakran utazott, naponkénti bejegyzések mutatják azt az útvonalat, amelyet megtett. Egyetlen alkalommal történik meg, hogy hosszabb ideig elhallgatnak a bejegyzések, mégpedig akkor, amikor megbetegszik (1692. június 9.). A következő bejegyzés (július 13.) még reszkető kézzel, de már a hálálkodó hírként közli, hogy javult állapota.⁸⁶ Leszámítva ezt a kihagyást, legalábbis az első években lelkiismeretesen jegyzi fel a számára jelentős eseményeket, ám az 1697-ben bekövetkező házassága táján egyre gyakoribb, hogy az események napi feljegyzése helyett inkább verseit, olvasmányélményeit, bölcs latin mondásokat, exemplumokat jegyez fel. Ezen túlmenően bejegyzései tartalmilag igen csak illeszkednek az olyan típusú feljegyzésekhez, amilyenek a többi kalendáriumban fordulnak elő, sőt nagymértékben azt a repertoárt követik. Tehát ő is főként *praktikus*, életvitele szempontjából fel-

használható feljegyzéseket tesz: részint a mindennapok, időjárás, többé-kevésbé a magánélete, vagyis gazdasági cselekedetei, utazásai, a családjában történő nevezetesebb események (születés, házasság, halál), országos jelentőségű események (pl. a fejedelem halála), csodák és raritasok stb.

A Cserei-szövegek egymáshoz való viszonyának megvilágításában igen termékeny lehet annak a tartalmi jellegű kapcsolatnak a vizsgálata, ami a kalendáriumok és a *História* 1690 és 1698 közötti periódust elmesélő része között áll fenn. A *Históriát* Cserei Brassóban kezdte írni 1709. december 16-án, mivel *nem lévén mivel töltenem az időt, úgy fogtam ez íráshoz.*⁸⁷

A két szöveg tartalmi komparációja során világosan elkülöníthető, hogy mi az, ami a kalendárium feljegyzésanyagából kerül át a *Históriába*, és mi az, amit utólagosan ír hozzá.

Az 1690-es esztendő legfontosabb eseményei, amelyeket Cserei a kalendáriumába is beleír, az nyilván Apafi Mihály halála és a zernyesti csata (augusztus 21.) a maga előzményeivel és következményeivel. Ezek nyilván a *Históriában* is jelen vannak kissé kibővítve. A zernyesti csata leírását Cserei a kalendáriumában röviden végzi el: *21. Tököly által joven az havason szallot zernyesten innen az buza mezoben, miis eleiben indulván meg ütköztünk hol az Pogany gjözedelmet vévén el szaladtunk és azon éjjel retenetes kietlen heljeken jarvan Fogarasban erkeztünk onnan 23 virradolag haza Isten neve aldassek ezert.*⁸⁸ Ehhez képest a *História* részle-

tesen tárgyalja a hadrend felállítását, Teleki Mihály buzdító szónoklatát, a csata lefolyását, majd Cserei elmenekülését. 19 év távlatából kétségtelenül az események is kissé meseszerűekké válhatnak, másrészt most már másfajta személyes és kulturális elfogultságok felől tekint vissza, meg hát az eltelt 19 esztendő bölcsessége is befolyásolja beszámolóját. Ezen túlmenően azonban igen tanulságos lehet ez a forráskritika, arra való tekintettel, hogy a kidolgozott narratívumok segítségével élénk adott beszámolók mint történeti reprezentációk mennyire megbízhatóak.

Az 1691-es esztendő Csereit Thököly táborában éri, beállt kurucnak. Megint jelentősek az átfedések. Cserei jól láthatóan a kalendáriumra alapozza narrációját, például mikor a tábori élet nehézségeit írja le. A *Históriában* olvashatjuk: *„De Tergovistéről megindulván, Hosszúmezőre szállítá bé a táborát... Thököly is megindult vala a lovashadakkal, és sok kietlen helyeken s ösvényeken tekeregvén (mert nem akartunk a töröcsvári passusra jőni hanem Zernyest fele, álösvényeken...) szállottunk egy völgyben. Ott a szolgám vezetékemmel együtt más völgyre elszakadván, harmadnapig egy falat kenyeret sem ettem noha volta vezetékemen vagy két pogácsa. Egynéhányad magammal egy helyre megszállván, szerencsénkre egy jó tulok ott kezde nyargalózni, kapám karabélyomat, meglövém, megnyúzók, felvonók fanyársra a húsát, sónk nem vala, hamval hintők meg, megsüle szépen, kenyér nélkül megevők, még-*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

is jólesék.”⁸⁹ Ez a rész a következő eredetire megy vissza: „*1: Hoszumezoról Tökölyvel megh indulván as elöt valo nap sok kietlen helyeken és ismeretlen ösvényeken járván szállottunk egy völgyben az havason Zernyest felé. ot foly egi kis patak ki egi darabigh as föld szinin folyis azt mutatya... egi alaton ormos köszikla alá jutván tovább nem láthatni. Volt rettenetes hidegis hoval elegy eső, szolgám tőlem eltévelyedvén harmad napig kenyeret nem ettem, valami hitván hussal töltöttük nyomorltul as időt másnapis azon a helyben nyomorogtunk...*”⁹⁰ De ugyanilyen jellegű megfélelésekkel szembesülünk akkor is, ha a kuruc táborból való szökésük epizódját konfrontáljuk a két szövegben.⁹¹

Az 1692 esztendőben Apor István szolgálatába áll, ami rengeteg utazással jár, magánéletében is éri néhány csapás, meghal a bátyja, Cserei Zsigmond, ő maga is nagy beteg lesz, novemberben pedig egy emlékezetes „*földingást*” is túl él. Ezek kimaradnak a *Históriából*, ám bekerül egy *raritas* történet a nagy tüzes oszlopkőről, két nagy üstökös csillag megjelenésével egybekötve. Mindez Magyarországon történt, és e bizarr események végső aktusaként megtudhatjuk, hogy a dunai halak halálra mardosták egymást olyannyira, hogy a víz véresnek látszott. Erdélyben, pontosabban Szebenben véres eső hullott az országgyűlés ideje alatt.⁹² Ezeknek az ómen értékű eseményeknek primér forrása nyilván a kalendáriumi feljegyzések.

Az 1693-as esztendőre a kalendáriumból elsősorban a tordai országgyűlésen való részvétel kerül át, ám érdekes módon a *História* említ egy olyan magánéleti történetet, ami benne lehetett volna a kalendáriumban, ám kimaradt. Cserei nem érezte igényét annak, hogy magánéletét ennyire kiteregesse.⁹³ Így tehát az affér csak a *Históriában*, 16 év távlatából jelenik meg: „*Én eddig az esztendeig az atyám házánál laktam, történék pedig ilyen dolgom, amely miatt ki kelle mennem az atyám házától, s attól fogva magam viseltem gondot magamra. Mint goromba, gyarló ifjú az atyámnak egy szolgálóját megkedveltem. Az atyám is, nem mondhatom, hogy jól s okosos cselekedett, noha nem tudta, olyan rossz dolog jöjjön ki belőle: míg Brassóban jártam, addig a királybírónak izenvén, falusbíró által az asszonyt megfogatta, holott maga jobbágyasszonya a szolgálója lévén az anyámnak, könnyű lett volna vagy magának megfogatni házánál, vagy elcsapatni a háztól, s falu kalodájában ültették, s Bölönben vitték. Én visszajöttömben Bölönben Cserei Farkas házánál lévő quártélyozó német lejtmán ismerősömhöz betértem, ott sokáig ittunk. Megmondják azonközben, hogy az asszony ott van kalodában, ittason fegyverrel rámegyek a bíró házára, a kalodából kivétem, s dolgára bocsátom...*”⁹⁴ Mondani sem kell hatalmas botrány lett belőle, amit Cserei csak Apor István közbenjárásának köszönhetően úszott meg. Ennek az esztendőnek fontos eseménye, noha a *Históriából* kimarad, hogy augusztus 2-án, miután visszatér Ür-

mösről, Maurer Gábortól verset ír, amit be is másol kalendáriumába, szép olvasható betűkkel. A versnek a címe: *Az idő osága nevel magas Fákot.*⁹⁵ Ennek a szövegnek (Rimay János verse) a meg-(?) pontosabban a beírása a kalendárium üres oldalaira, azért hihetetlenül fontos, mert ebből következtethetünk arra, hogy Cserei miként viszonyul ahhoz az írásos tradícióhoz, amit a magas kultúra részeként szereztünk elgondolni, és általában antagonisztikusan pozícionálunk, egy ugyancsak elsősorban általunk alacsonynak, populárisnak nevezett kultúrához. Ezt a szemléletet cáfolja Cserei „kalendáriumos költészete.”

1694 iszonyú árvízzel kezdődött ennek nyoma van a kalendáriumban is, meg a *Históriában* is. A kalendáriumi feljegyzésekből újra több jelentős esemény rögzítése kerül át. Cserei mint Apor István bizalmas embere bejárhatott, sőt köteles volt jelen lenni a korabeli főúri társadalom jelentős ünnepein (temetések, házasságok), így kalendáriumi feljegyzései szinte egy az egyben átkerülnek a *Históriába* is mint országos fontosságú erdélyi események. Ilye-nek például II. Apafi Mihály kézfogója, Gyerőffi György halála, Kendeffi János halála vagy Bánffy György kolozsvári kapitányságra való installálása. Ezzel párhuzamosan egyre világosabban látszik, hogy Cserei magánélete, amennyiben helytálló ez a terminus, például magáncélú utazásai, üzletei, szociális érintkezései a környező Nemes, Maurer, Henter családdal kimarad a *História* beszámolójából. Ennek

ellenére bekerül egy tisztán magánéletű esemény is, ami újra a kalendáriumra megy vissza, ez pedig nagyanyja halála, akit elhurcoltak a tatárok, és meghal a fogságban.⁹⁶

1695-ben volt meg II. Apafi Mihály lakodalma, amit *Históriájában* az előzetes kalendáriumi feljegyzés alapján hosszan tárgyal,⁹⁷ ez érthető is, ha arra gondolunk, hogy a közben eltelt idő igen tragikusan megmutatta, hogy mekkora politikai baklövés volt. Továbbá a *saxoniai elector* és pompás fogadása Kolozsváron is fontos eseménynek számít, ezt említi is Cserei mindkét helyen. Másrészt pedig hosszan ecseteli az általános európai helyzetet, vélhetően főként a kalendáriumok nyomtatott oldalain közölt hírek alapján.

Az 1696-os esztendő hiányzik, ám vélhetőleg körülbelül ilyen módon viszonyulhat egymáshoz a két szöveg.

1697 többszörösen is fontos esztendő. Kolozsváron ebben az esztendőben pusztít az a félelmetes tűzvész, amiről Misztótfalusi Kis Miklós is megemlékezik nemcsak *Mentségében*, hanem külön versben is, melynek címe: *Siralmas panasz*.⁹⁸ Cserei előbb kalendáriumában, majd a *Históriában* is kitér az egyetemes bőjtre, amit az európai béke megteremtése érdekében rendeltek el.⁹⁹ Magánéletében is fontos változás következik be: megházasodik.¹⁰⁰ A házasság ürügyén elmesélt és a kalendáriumi feljegyzésekkel néha ellenkező, vagy azokhoz képest részletező beszámoló azzal is magyarázható,

[Erdélyi Magyar Adatbank]

hogy az eltel 17 év alatt sok minden megváltozott Cserei életében és világlátásában, anyagi helyzetében, másrészt az akkori főszereplők nagy része már halott, például az Úr, Apor István, aki 1704-ben halt meg.

Az 1698-as esztendőben Bethlen Gergely és feleségének halála és temetése, majd az Erdélyt és Magyarországot pusztító tűzvész, vélhetően a kalendáriumból kerül át a *Históriába*.¹⁰¹ Ebben az esztendőben a kalendáriumába újra feljegyez egy *raritast* és ezt a *Históriában* szinte szóról szóra így közli. Cserei történelemről való gondolkodását, ennek jellegzetesen protestáns történetteológiai és eszkatológiai irányultságát meggyőzően illusztrálja az, ahogy a kalendáriumi beszámoló aggodalmaskodóan töprengő záró passzusát „*sok egiéb csuda dolgok is láttatanak, melyeknek ki meneteleket a jo Isten Tugyja*” az eltelt 18 esztendő tanulságai felől írja át bizonyossággá: „*...akkor sok egyéb csudadolgok is láttattak, kétségkívül azután Erdélyre következett nyomorúságoknak jelenségei.*”¹⁰²

Ugyancsak egy rendkívüli esetet (ezúttal mindkét szövegben azonos a történet), az Erdélyben történő kegyetlen *portiózás* egy illusztráció értékű epizódját meséli el.¹⁰³ Volt az 1698-as esztendőnek egy olyan eseménye Cserei életében, amelyet a Kalendáriumában nem jegyzett fel, akárcsak a szolgálóasszonnyal való affért, így csak a *História* tudósít róla: „*Ajtán létünkben 10. Maji lett egy idétlen fia halva a feleségemnek,*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

kit ott el is temettem.”¹⁰⁴ Vélhetően ennek is a magyarázata egy olyan személyességre, az intimitás kulturális képzetére vezethető vissza, ami az írás-használatba egyfajta cenzúraként jelenik meg.¹⁰⁵

III. 1. Cserei íráshasználatának sajátosságai

Indulásból leszögezhetünk egy dolgot: a kalendáriumok feljegyzéseit kétségtelenül felhasználta *Históriájának* megírásában. Ez pedig máris izgalmas kérdést vet fel az egész emlékiratirodalomra nézve: akkor, amikor emlékiróink hihetetlenül precíz emlékezetére csodálkozunk rá, nem számolunk kellőképpen azzal a lehetőséggel, hogy ők is előzetes feljegyzések alapján dolgozhattak. Csupán azért, mert ezek nem maradtak fenn írásos forrásokként, nem jelenti azt, hogy nem léteztek. Másrészt pedig a főúri levelezések is néha olyannyira részletesek voltak, hogy bármikor *praetextusai* lehettek volna egy később megírandó élettörténetnek.

Bethlen Miklós *Önéletírásában* többször is utasít a latin emlékiratához¹⁰⁶, vagy éppenséggel, mikor peregrinációjáról beszél, az akkori diáriumát emlegeti,¹⁰⁷ ami ma már nem létezik, de Benkő József még látta, sőt ki is másolt belőle részeket.

Cserei esetében azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a kalendáriumokba való feljegyzés olyan írásgyakorlatként jelent meg, mint a rendszeres naplóvezetés. Noha összesen 8 kalendárium maradt csak fenn, vélhetőleg Csereinek ez

a tevékenysége jóval nagyobb korpuszt eredményezhetett. A meglévő kalendáriumok is azt sugallják, hogy ez rendszeres írásgyakorlat része, vélhetőleg 1696-ban is feljegyezte a számára fontosabb történéseket, ám ez elveszett. *Históriájának* az 1704-es eseményeket taglaló részében igen értékes elszólást oszt meg velünk. A kurucok által ostromlott görgényi várból tett gyakori kirohanásokról beszél, mikor azt írja: „*Negyvenkétszer, emlékezem rá, amint **akkori kalendáriumban is felírtam volt, hogy ki voltan ellenkezni, ötven-hatvan golyóbis is járt körülöm, az Isten megoltalmazott...***”¹⁰⁸ Latin nyelven megírt és két másolati példányban fennmaradt életrajza 1722-ben keletkezett és az 1688-tól a megírás jelenéig (1722) terjedő élettörténet bemutatása. Nagyon fontos, hogy az 1705 körüli periódusról beszélve a következőképpen utal erre az időszakra: „...*tunc temporis in meo **regestrali libello fideliter annotavi.***”¹⁰⁹ Talán nem túlzás a *regestrali libellus* alatt kalendáriumot érteni, illetve a *fideliter annotavi* szintagmában a *diáriumszerű*, kalendáriumban történő bejegyzéstechnikát azonosítani. Ezek alapján kétségtelen, hogy a rendkívül töredékesen ránk maradt források ellenére is kijelenthető, hogy a 90-es évekkel kezdődően, de még 1704 és 1705 után is Cserei hűségesen (*fideliter*) élt ezzel az írásgyakorlattal. Semmi okunk azt feltételezni, hogy ezt ő találná ki munkamódszerként, vagy hogy ez valami századvégi gyakorlat lenne,¹¹⁰ ugyanis szintén fennmaradt az emlékiró

Toldalaghi Mihály 1636-os kalendárium, ¹¹¹ tele feljegyzésekkel.

Az előbbi szövegkomparáció másik konklúziója azokra a szövegrészekre vonatkozik, amelyek kimaradtak a *Históriából*. Ezek főként, amint már utaltam rájuk, Csereinek nem a „hivatalához” kötődő mindennapjairól szólnak. Értékük legalább olyan nagy, mint a *Históriába* átemelt részleteké, hiszen itt egy huszonéves fiatalember túlélési stratégiáit, társadalmi mobilitását, életvitelét, az írott kultúrában és műveltségben való részesedését szemlélhetjük. ¹¹² Ezek a sajátos módon szelektált részek vélhetően egy másik narrációtípust implicálnak, nem is annyira egy konkrét műfaji minta, hanem a mai fogalmaink szerinti mindennapiság, a kulturális és történelmi alulnézet megkövetelte beszámolót. Ez valójában mind a 8 kalendáriumra érvényes, ugyanis egymás mellé helyezve őket egy olyan *mikrotörténet* hatását keltik, amelyik nem elsősorban műfajilag értékelhető, hanem sokkal inkább olyan relációk felől érthető meg, amely az írásbeliség–szóbeliség kora újkori használatának kontextusában egy írás-használati mentalitást, illetve egy ennek alárendelt többszintű írásgyakorlatot feltételez.

A bejegyzések műfaji tipológiák felől nem definiálhatóak. Cserei, mint láttuk, csak a latin nyelvű szövegében használ egyfajta műfaji megjelölést (*regestráli libellus*), a *Históriában* a „kalendáriumban felírt” szintagmát használja. Pedig hát ezek a bejegyzések is szerkesztettségről tanúskodnak, hiszen a kalendáriumok

szennylapjára egész oldalas újévi nyitó imádságot ír,¹¹³ a legelső bejegyzést is néha megelőzi egy fohász formula,¹¹⁴ illetve december hónapnál is általában egy évről való búcsú formulát, pár soros fohászt ír.¹¹⁵ Ez a szerkesztési mód megint elsősorban egy olyan írásgyakorlatra emlékeztet, amire példát érdekes módon nemcsak a kalendáriumos korpusz szolgáltat, hanem a *napló* is. A kalendáriumban feljegyzéseket író, beazonosítható szerzők közül Czegei Wass Jánosnál találkozunk hasonló évkezdő és záró fohással,¹¹⁶ míg a naplóírók közül pl. maga az erdélyi fejedelem, I. Apafi Mihály *Naplójában*¹¹⁷ is ugyanezt az eljárást ismerhetjük fel.

Így tehát Cserei írott beszámolója műfajilag igazi hibridnek tűnik, hiszen feljegyzései a *diárium* és a *mensárium* furcsa átmenete, de utazásairól készült beszámolóit az utazásirodalom műfaji regiszteréhez közelítik,¹¹⁸ végül pedig a formulaszerű évről való búcsú fohások a *napló* és *imádságtudomány* műfaja és homiletikai hagyománya felé vonzzák.¹¹⁹ És ezek csupán a prózai bejegyzései, amelyek nem tartalmazzák a népi gyógymódok gyakori előfordulású szövegeit, amelyek vélhetőleg újabb írott és szóbeli műfaji mintákat implikálnak. De ott vannak magyar és latin nyelvű versei is, amelyek úgyszintén sokirányú műfaji besorolást kaphatnak.

Mindezt még csak bonyolítja, ha a műfaji kritériumokat kiterjesztjük Cserei írott életművére, vagy legalábbis azokra a szövegekre, amelyekben élettörténetet produkál. Ugyanis

Cserei magyarul és latinul több alkalommal, különféle célzattal, különféle típusú szövegeket létrehozva beszélte el életét. E szövegek létrehozásában, a műfaji meghatározatlanságnál sokkal markánsabban érvényesült az élethelyzet, életkor és írásszokás diktálta mintakövetés, ahol a szerző igazi *redacteur*ként akár előzetesen létrehozott narratívumok vagy szüzsék¹²⁰ felől szerkeszti a legújabb élettörténeti narrációt. A populáris kultúrában leírt élethelyzethez, életkorhoz kötött szöveghasználati módokra emlékeztet az, hogy a fiatal Cserei diáriumot és verseket ír, a felnőtt házasember élete és hazája históriáját,¹²¹ illetve latinul is megírja életét,¹²² míg végül az öreg Cserei önmaga, de valójában egész életét értékelő *Apológiáját*¹²³ készíti el. Ezek a formailag és tartalmilag is különböző szövegek nem egy közös műfaji alapon jöttek létre, hanem az íráshasználatot a különféle léhelyzetekben, életvitelekben, kulturális és társadalmi berendezkedettségben irányító, átfogó mentalitás hozta létre és működteti.

III. 2. Konklúziók: Írásgyakorlat és íráshasználati

A cím arra a kísérletemre próbál utalni, amelynek során kilépve a feltétlen irodalmiság (irodalmi gyakorlat, irodalmi tudat) és utólagos kánonalkotás szemléltői pozíciójából, eltörölve az arbitrálisan és utólagosan megteremtett műfajiság és evolúció képzetei felől működtetett szövegszelekciót (irodalmi szöveg, nem irodal-

mi szöveg) a Cserei által írt 2 élettörténet típust szándékszómm kontextualizálni a teljes írásgyakorlat felől. Az irodalomtörténeti perspektívából sajnos eltűnnek azok a szövegek, amelyek nem félreérthetetlenül hordoznak magukon/magukban műfaji és poétikai stigmákat.¹²⁴ Én ezeket a kánonon kívül rekedt szövegeket annak az írásgyakorlatnak a szerves részévé nyilvánítom, amely a Cserei szövegeket kontextualizálja.

A kalendáriumi bejegyzések műfaji hibriditása, illetve a bejegyzések más műfaji irányokba mutatott teljes átjárhatósága, kiegészülve azokkal az elsősorban antropológiai felismerésekkel, amelyek az írásbeliség és szóbeliség, írás és olvasás, illetve kommunikáció előbbiek során áttekintett sajátosságait illusztrálják, afelől győz meg, hogy a műfaji kritérium helyett egy másik modellt kell alkalmazni e szövegek és a szövegeket létrehozó írásbeliség értékelésére.

Áttekintett forrásaim alapján (kalendáriumok és emlékiratok) úgy vélem, fontos megjelölni egy alaprelációt: írásgyakorlat és mentalitás¹²⁵ kapcsolatát. Az általam vizsgált bizonytalan és nagyon változatos műfajú szövegeket, beleértve Cserei különféle időpontokban írt és különféle műfajú szövegeit, egyetlen írásgyakorlatba sorolnám, amelynek két szintjét különböztetem meg egy *praktikus* és egy *reprezentációs* szintjét.¹²⁶ (Természetesen ezek a szintek mereven nem különülnek el, hiszen egyetlen szövegen belül is jelen lehet a két funkció (*praktikus* és *reprezentációs*). Például Wesselé-

nyi István diáriummal indít, majd egy idő után bőven részletező reprezentációs tétektől irányított előadásmódra vált át). A praktikus szinthez sorolhatóak általában azok a kalendáriumi feljegyzések, amelyek egyértelműen az emlékezetben tartás funkcióját (*pro memoria*) rendelik hozzá az íráshoz,¹²⁷ következésképp rögzítenek minden olyan eseményt, pénzbeli adósságot, gazdálkodáshoz, életmódhoz kapcsolódó különféle információkat, amelyek a feljegyző életvitelében megőrzésre méltónak¹²⁸ bizonyulhatnak.¹²⁹ De ide sorolhatók a naplók, a regestrumok, azok a különféle műfaji elnevezések alatt létező szövegek, amelyek egy élethelyzet, életvitel diktálta információátárolást, tehát egy sajátos emlékezési formát tesznek lehetővé. Ezeknek a szövegeknek a létrejötte, használata és funkciói olyannyira kulturálisan és társadalmilag beágyazottak egy életformában, hogy nem műfajilag klasszifikálhatóak elsősorban, hanem sokkal inkább a *praktikus* felhasználás sajátosságai felől. Nem műfaji, de ezen a korpuszon jól alkalmazható tipologizálási kritérium pl. a kalendáriumhasználat individuális és közösségi változata. Ugyanis van arra példa, hogy a feljegyzések nem egy individuum, esetleg egy család, háztartás, hanem egy város gazdasági, jogi, politikai, esetleg diplomáciai tevékenységét koordinálják.¹³⁰

A reprezentációs szinthez olyan szövegeket kellene rendelni, amely nem kizárólag és elsősorban az előbbi funkciót (információátárolás),

hanem a társadalmi, kulturális, felekezeti-vallásos és történeti reprezentáció funkcióját vállalják fel. És a műfajiség használhatatlansága ezen a szinten válik egyértelművé, hiszen ennek a szintnek a szöveg-bázisában helyet kapnának a jelenlegi kánon klasszikus szövegei (Bethlen Miklós, Kemény János stb.) is, de ide tartoznak minden joggal Csereinek és kortársainak azok a kalendáriumi bejegyzései, ahol esemény helyett verset írnak, vagy ahol a *rarity*sokról számolnak be, ahol imádságokat írnak. A textualitás, a szöveg terjedelmétől és retorizáltsági fokától eltekintve, a reprezentációt teszi lehetővé, nem a praktikus felhasználást. A szintek nem egy evolúciós skálát jelölnek, a reprezentációs szint látszólag néha bonyolultabb vagy hosszabb terjedelmű szövegei nem jobbak, hanem a különböző életvitel, élethelyzet, életkor és az íráshasználat összekapcsolódásából adódnak.¹³¹ Az írásbeliség és szóbeliség egyensúlyi és komplementáris viszonyára utalnék, pontosabban arra, hogy egy olyan kommunikációs helyzetben, ahol az elit írástudót mondjuk írástudatlanok veszik körül, vélhetően ő is elsősorban a szóbeliségre fog hagyatkozni, vagy csak csekély arányban fog az írásbeliség kommunikációs és reprezentációs lehetőségeire apellálni. Miközben egy írástudóktól dominált élethelyzetben, életvitelben vélhetőleg az írás médiuma lesz a meghatározó, ez pedig motivációként is hathat az írástudás elsajátítására, tökéletesítésére.¹³² Mindezt az az íráshasználati mentalitás teszi lehetővé, ami nem csak az *írni tudást*, hanem az

ehhez kapcsolódó *írás szokások*at is elsajátíttatja az individuummal az enkulturalizáció során.

Ugyanakkor egyetlen egyén élete során, annak függvényében is, hogy milyen személyes műveltséggel, írástudással, olvasottsággal bír, mindkét szinthez kapcsolódó szövegeket is létrehozhat, lám Cserei meg is teszi, vagy éppenséggel csak egyik szinthez köthető szövegeket hoz létre. Pl. Werner Mihály¹³³ legjelentősebb hivatalos küldetése az volt, hogy Almási Ötves Andrással 1676 májusában elhozta Szebenből a kolozsvári unitárius templom számára a Szebenben öntetett harangot. Ez az életpálya vélhetőleg nem, vagy nem olyan mértékben követelheti meg a reprezentációs szinthez köthető élettörténet megalkotását, mint az erdélyi hadak fővezérének Kemény Jánosnak az élethelyzete, vagy a Diploma Leopoldinum-ot megszerző, felségárulással vádolt Bethlen Miklós élethelyzete. A mindhár-muk esetében meglévő és ható *mentalitás* az élethelyzet sajátosságából adódóan az élettörténetek írásgyakorlatának rendszerében Werner Mihály élettörténetét a *praktikus* szinthez, Kemény és Bethlen szövegét a *reprezentációs* szinthez közelíti.

Az írást többé-kevésbé rendszeresen használó emberek életük előreláthatatlan, kevésbé derűs pillanataiban olyan speciális helyzetekbe (fogság, betegség, száműzetés, öregség, magány, biztosan bekövetkező halál) kerülhetnek, ahol egy speciális íráshasználat igénye tételezhető fel. Főként ha ezek az élethelyzetek korlátozzák az individuum szabad mozgását, akti-

vitását, illetve ráerőltetnek egy olyan passzív életvitelt, amelyet legjobb esetben is csak kontemplatív aktusokkal lehet dinamizálni. Ilyenkor az írástudók esetében látszólag „spontán” módon, valójában egy íráshasználati mentalitás aktivizálódásának hatására jön létre az írás igénye. A passzivitással kombinált kontempláció mint életvitel messze nem azt a memoriális megterheltséget jelenti, amit az aktív életmód, ahol a lelkiek mellett anyagi, gazdasági stb. teendőkre is kell időt, energiát, memóriát áldozni, így vélhetőleg a praktikus funkciók helyett a reprezentációsak válnak főhangsúlyossá. Egy ilyen típusú narráció megalkotása lesz a fő cél,¹³⁴ illetve az ehhez szükséges írásszokások¹³⁵ mozgósítása ismerhető fel.

Ezek fényében látom magyarázhatónak Cserei kalendáriumi bejegyzéseinek műfaji sajátosságait,¹³⁶ valójában nem műfaji hibrid, hanem az írásgyakorlat mindkét szintjéhez szimultán közelíthető szöveg, továbbá különféle életkorban megírt szövegei pontosan egy olyan mentalitásalakulás¹³⁷ kifejeződése, ami az életmód- és életvitelbeli változást úgy kapcsolja össze az írásbeliséggel, hogy az írásgyakorlaton belül a praktikus szinttől a reprezentációs szint felé teszi lehetővé az elmozdulást. Ennek a folyamatnak az egyenes következményei azok a nyelvben, terjedelemben, kivitelezésben oly eltérő narratívák, amelyek ugyanazt az életpályát mutatják be, szövegesítik meg különféle elbeszélésekben. Ez azonban egyáltalán nem lineá-

ris evolúció, hanem az életkorral együtt módosuló életmód és életvitel transzformációja diktálta változás, ám ez elsősorban nem műfajilag képződik le, hanem antropológiailag.

IV. Végső konklúziók

Az általam bemutatott modell, melyet korántsem gondolok vitathatatlannak, egyik előnye, hogy mégis csak visszanyer egy olyan korpuszt, amit a műfajcentrikus megközelítés kánonon¹³⁸ kívülre helyezett. Ennek azért nagy a jelentősége, mert amennyiben az emlékirat-irodalom *valós*, tehát átfogó írásgyakorlatára vagyunk kíváncsiak, nagyon fontos áttekintésünkbe ezeket a szövegeket is beemelni. Ugyanis ez az írásgyakorlat nem azonos a kánon által kiemelt jelentőségűnek nyilvánított szövegek írásbeli sajátosságaival. Ezt leginkább a kora újkor történeti és irodalomtörténeti szempontból legjelentősebbként számon tartott emlékirata, Bethlen Miklós szövege illusztrálja. A kivételes írói teljesítményt mentalitásbeli különlegességek¹³⁹ egészítik ki olyannyira, hogy bátran kijelenthető: ez nem egy reprezentatív emlékirat. Nagyon kevés – műfajilag kifejezhető – köze van ahhoz az írásgyakorlathoz, ami a kora újkori emlékirat-irodalmat jellemzi. Így a kánon torzít: a rendkívüli írói teljesítményt hajlamos a bevett írásgyakorlattal felcserélni.

Ha a félretesszük a feltétlen műfaji mintakövetés koncepcióját, akkor azt is láthatjuk, hogy

tisztázódik az emlékiratok ambivalens viszonya a történetíráshoz. Nem oldalhajtásai, sem fogalmi, sem módszertani mintákat nem imitálnak, hanem mentalitásbeli jellemzőket asszimilálnak. Ilyenek például a világ és a történelem eszkatologikus, különösen protestáns színezetű történetteológiák által népszerűsített nézetei, amelyeket a korszakban nemcsak Melanchtontól lehetett megtanulni, hanem a mentalitástörténet bizonyossága szerint¹⁴⁰ a népi hiedelmekből is. A bekövetkező világvég erős bizonyosságából vezethető le az a kronológiai linearitás, ami a világteremtésétől az elbeszélés jelenéig egyetlen narratívába szervezve *krónika-szerűen* magyarázta a világ létezését és működését, ám ezt megint nem kizárólag a történetírás forgalmazta, hiszen a középkori prédikációk, és az általuk továbbított világnézet szerves része volt. Jellemző módon a populáris termékként nyilvánított kalendáriumokban mindig szerepeltek ilyen világtörténeti kronológiák, illetve a magyar nép története is ilyen kivitelezésben jelent meg, tehát a bejegyzők számára adva volt a történetteológiai keret, amelybe egyéni életük *kronologikus, lineáris* történetét írhatták bele.¹⁴¹

Fontos végül néhány összegző megjegyzést tenni a kora újkori emlékirat és a népi önéletírások viszonyát illetően. A műfaji kontinuitás, evolúció tételét ignorálva, felismerhető, hogy azok a tartalmi hasonlóságok, átfedések, amelyek a műfaji kapcsolat gondolatának tételezéséhez vezettek, valójában mentalitásbeli átfedé-

sek. A dolgozatom első részében említett példára utalva Zsigmond Erzsébetet és Bethlen Miklóst nem egy közös műfaj, nem egy közös forrás, hanem az *íráshasználati mentalitás*, az írásbeliséghez való hasonló vagy éppenséggel majdnem azonos viszonyulás kapcsolja össze, ami abban érhető tetten, hogy adott élethelyzetben az írásnak, az élettörténet megírásának nagyjából ugyanazt a funkciót, célt, indítékot tulajdonítják. Fogalmazhatunk úgy is, hogy az írásszokás azonossága köti össze kettejüket.¹⁴²

Kérdésselvetésem és megközelítésem fő célja nem az irodalomtörténeti, néprajzi, historiográfiai álláspontok feltétlen cáfolata volt, hanem olyanfajta kísérlet, amely túl a változó-megújuló tudományos álláspontok multidiszciplináris konfrontációján a történetiség emelte időbeli és kulturális korlátok mögé próbált betekintést nyerni. Olyan szövegek, emlékek, események írásgyakorlatba szerveződő és mentalitás által irányított létére, működésére próbáltam összpontosítani, amelyek látszólag egy kevésbé látványos történet/történelem összetevői, ám ismeretük hiányában a kora újkor múltjáról referáló nagyelbeszélések értelmezési kísérlete eleve kudarcra ítélt próbálkozás maradna.

APPENDIX

Források:

I. Cserei Mihály magyar nyelvű kalendáriumai:

1 Jelzete. BMV. 9286. Calendariom 1698-as esztendőre (RMK I. 1525)

[Erdélyi Magyar Adatbank]

2. Jelzete: BMV. 9285. Calendariom 1697-es esztendőre. (RMK jelzete nincs.)

3. Jelzete: BMV. 9086. Kalendáriom 1695-ös esztendőre. (RMK I. 1471)

4. Jelzete: BMV. 8963. Kalendáriom 1694-es esztendőre. (RMK I. 1454)

5. Jelzete: BMV. 8607. Kalendáriom 1693-as esztendőre. (RMK I. 1438)

6. Jelzete: BMV. 8472. Kalendáriom 1692-es esztendőre. (RMK I. 1425.)

7. Jelzete: BMV. 8345. Kalendáriom 1691-s esztendőre. (RMK I. 1412).

8. Jelzete: BMV. 8185. Kalendáriom 1690-es esztendőre. (RMK I. Pótlék, 1793).

I.1. Cserei latin nyelvű kalendáriumai:

1. Jelzete: BMV. U. 572. CALENDARIUM TYRNAVIENSE AD ANNUM CHRISTI M.DC. XCV.

2. Jelzet: BMV. U. 465. CALENDARIUM TYRNAVIENSE AD ANNUM CHRISTI M.DC. XCVI.

3. Jelzet: BMV. U. 469. CALENDARIUM TYRNAVIENSE AD ANNUM CHRISTI M.DC. XCVIII.

II. Cserei magyar és latin nyelvű kéziratai:

Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár

1. Jelzet: ms 840. Cserei Mihály Apológiája.

2. Jelzet: ms 144. Cserei Mihály históriája. (XVIII. sz. kézirat)

Miklósvárszéki Cserei Mihály históriája (1661–1712).

3. Jelzet: ms 143. Cserei Mihály históriája. (XVIII. sz. kézirat)

4. Jelzet: ms 2623. Cserei Mihály históriája. Kis András másolata... (XVIII. sz. kézirat)

5. Jelzet: ms 142. Cserei Mihály históriája. (XIX. sz. elejéről kézirat)

6. Jelzet: ms 4093. Cserei Mihály históriája. (XVIII. sz. kézirat)

7. Jelzet: ms 1449. Cserei Mihály históriája. (Gróf Mikó István ex librisével, 1816).

8. Jelzet: ms 957. Cserei Mihály jegyzőkönyve. (XVIII. sz. kézirat)

9. Jelzet: ms 38. Cserei Mihály krónikája. (XVIII. sz. kézirat)

10. Jelzet: ms 3176. Cserei Mihály krónikája. (XVIII. sz. kézirat/másolat).

11. Jelzet: ms 234. Cserei Mihály Vera Historia Transilvanica Ab Anno 1661. (XVIII. sz. magyar kézirat)

12. Jelzet: ms 1829. Cserei Mihály Vera Historia Transilvanica 1841. (XIX. sz. magyar kézirat)

13. Jelzet: ms 233. Cserei Mihály Vera Historia Transilvanica Ab Anno 1661. (XVIII. sz. magyar kézirat)

14. Jelzet: ms 235. Cserei Mihály Vera Historia Transilvanica Ab Anno MDCLXI. (XVIII. sz. magyar kézirat)

15. Jelzet: ms 235. Cserei Mihály Vera Historia Transilvanica Ab Anno MDCLXI. Incipiendo.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

16. Jelzet: ms 141. Cserei Mihály Vera Historia Transilvanica. (XIX. századi magyar kézirat. Le írta Kolozsvárt 1846ba N. Görgényi Csiszár Samu.)

17. Jelzet: ms 139. Cserei Mihály Vera Historia Transilvanica Ab Anno 1661. (XIX. sz. magyar kézirat)

18. Jelzet: ms 163. Cserei Mihály Vera Historia Transilvanica. (XVIII. sz. magyar kézirat)

Vera Historia Transilvanica Ab anno MDCLXI incipiendo elaborata per Michaellem Tserei de Nagy Ajta et descripta in Exilio Coronensis Anno MDCCIX mense Decembri. Veritas omnia vincit.

19. Jelzet: ms 3300. Cserei Mihály históriájának 17–32, 75–78 lapjai. (XVIII. sz. másolat.)

Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár.

1. Jelzet: ms KJ. 82

Josephi Comitis Kemény Collectio minor Manuscriptorum Historicorum Tomus XXIII (az egész kötet jelzete: ms KJ. 68–84)

Auto-Biographia Michaelis Cserei de Nagy Ajta. – 1688–1722. (124r–131v)

Nagy-Ajtai Cserei Mihály életének tulajdon le-írása. / Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta (126r–129v)

Cserei Mihály bizonyító levelei (129r–131r)

2. Jelzet: ms KJ. 362.

Josephi Kemény Collectio major manuscriptorum historicorum Tomus XXIII. (az egész kötet jelzete: ms KJ. 358–370.)

Michaelis Cserei historiographi autobiographia actis, scriptis, et documentis ejus illustrata. f31r–47r.

Copia Memorialis, Generosi Domini Michaelis Cserei de N. Ajta, contra Illustr. Cancellarium in Augustissima Aula humilime repraestatio (32r–34v)

Verissima Copia Attestationum de mei Servitiis et pro fidelitate... (35r–36v)

Vera Descriptio meorum fidelium servitiorum et pro fidelitate Passionum. (36v–42v)

CASUS Pagi Fiscalis ALSO KOHER fide mediante descriptus... (42v–45v)

Copia Protestationis in negotio Pagi Alsokoher coram D. Protonotario hujus Provinciae et consvetudine legum Patriarum factae... (45r–47r)

III.

Az idő osága nevel magas Fákot
Mint Tel után nyár ha Korokra viragot
Igi koporso terjst hirnek nevek magot
Halál setetjéből hozván rá világot

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Ne várd hát eltedben bar nagi erdemü légy
Hogy it holtod előtt nagi becsületet végy
Hiredet nevedet tapogia sok irigy
Mindazáltal jo légy mássalis sok jót tégy
Bizd as jövődökre erdemed jutalmat
Ha szolgáltad időd vékony alafázád
Te az célra vigiáz s a centrumot találd
Ne várd halandoktul s az Úr Isten megáld.
Ne gondoly felőled mások mit beszélnek
Ragalmaznak vagy pediglen ditsirnek
Csak felelij meg voltakeppen Te Tisztednek
Bizd Istenre gongiát az cselekedetednek.

JEGYZETEK

¹ Kutatásaimban elsősorban az angol tradícióra hagyatkozom, mindenekelőtt a klasszikusnak számító Macfarlane könyvére, amely egy XVII. századi puritánus lelképásztor családi életének mikrotörténetét mutatja be: MACFARLANE, Alan, *The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth Century Clergyman*, University Press, Cambridge, 1970. (A továbbiakban: MACFARLANE 1970).

² A kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzik azt a 8 kalendáriumot, amelyekben 1690-től 1695-ig, illetve 1697 és 1698-ban (l. Appendix I.) Cserei szinte mindennapos gyakorisággal feljegyzéseket végzett, vagyis a nyomtatott kalendárium e célra fenntartott üres oldalait teleírta. A páratlan forrásérték mellett, a bejegyzések változatossága is remek vizsgálati lehetőségeket ígér, ugyanis az események feljegyzése mellett Cserei nemcsak olvasmányélményeinek magyar és latin lecsapódásait osztja meg velünk, hanem rendszeresen versel, bölcselkedik, illetve különféle praktikus gyógymódokat jegyez fel embereknek és állatoknak (főként lovaknak) egyaránt. Ez a nyelvi, tematikus és kulturális változatosság, túl az eseményrekonstrukción olyan érdembeli kérdések megválaszolását teszi lehetővé, amely a populáris és arisztokratikus kultúra, az írásbeliség és szóbeliség viszonyára vonatkoznak. Jellemző módon ezeket a feljegyzéseket a történetírás publikálta, ám kihagyta belőle a fölöslegesnek mutatkozó verseket és népi gyógymódokat, csupán a *diarium* jellegű eseményregisztrációt tette közzé. (FERENCZY Zoltán, *Cserei Mihály följegyzései*, Történelmi tár, 1893, 146–160, illetve 232–249.)

³ Ilyen és ehhez hasonló kérdéseket, elméleti irányokat jár körül az *Autobiográfia-kutatásnak* szentelt Helikon-szám. Összegzését adja ezeknek a kérdéseknek Z. Varga Zoltán a bevezető tanulmányban. (Z. VARGA Zoltán, *Az önéletírás-kutatásoknak néhány*

aktuális elméleti kérdése, Helikon, 2002/3, 247–257). Az (irodalom)elméleti jellegű kérdésfelvetések elsősorban a referencialitás, narráció, arcteremtés–arcrongálás (*facement/defacement*) de mani tézisének reflektálása körül gravitálnak, illetve amennyiben konkrét szövegekhez kötődnek elsősorban a nagyobb narratívák (regény) vizsgálatára vállalkoznak. (HÁRS Endre, *Fikció = Önéletrajz*, Jelenkor, 2000/Január, 78–85; Z. VARGA Zoltán, *Önéletírás-olvasás*, Jelenkor, 2000/Január, 87–93; BEDNANICS Gábor, *Ön-élet-történet-írás*, Jelenkor, 2000/Január, 69–77 stb.) Továbbá az is figyelemre méltó, ahogy egy klasszikusnak számító, e kérdéskörben meghatározó jelentőségű szöveg fordítása továbbviszi ezeket a kérdésirányokat. Pl. LEJEUNE, Philippe, *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*, L'Harmattan, Bp., 2003. (A továbbiakban: LEJEUNE 2003).

⁴ NOIRIEL, Gérard, *A történetírás válsága*, Napvilág Kiadó, Bp., 2001; BURKE, Peter, *New Perspectives on Historical Writing*, Polity Press, 1997; GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág Kiadó, Bp., 2000; GYÁNI Gábor, *Posztmodern kánon*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003; GYÁNI Gábor, *Történelemszövegek*, L'Harmattan Kiadó, Bp., 2002; JENKINS, Keith, *Rethinking History*, Routledge, London – New York, 1991; *New Philosophy of History*, ed., ANKERSMIT, Frank – KELLNER, Hans, The University of Chicago, Chicago, 1995; BREISACH, Ernst, *Historiográfia*, Osiris, Bp., 2004; CARRARD, Philippe, *Az új história poétikája*, Narratívák, 2000/4, 81–95.

⁵ Teljesen önkényesen csak a legjelentősebbként hivatkozott két szerzőt jelölöm meg: NORA, Pierre, *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*, Aetas, 1993/3; ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*, Atlantisz, Bp., 1999.

⁶ NIEDERMÜLLER Péter, *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*, Ethnographia, 1988/3–4, 367–388.

⁷ TÓTH Olga, *Az életút (Life Course) kutatásokról*, Társadalomkutatás, 1990/3–4, 57–63.

⁸ *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*, szerk. KÜLLŐS Imola, MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 1982 (Documentatio Ethnographica 9).

⁹ LEVI, Giovanni, *On Microhistory = New Perspectives on Historical Writing*, ed., BURKE, Peter, Polity Press, Oxford, 1992, 93–113; LEVI, Giovanni, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, Osiris, Bp., 2001; BROWN, Judit C., *Szemérmellen cselekedetek. Egy leszbikus apáca élete a reneszánsz Itáliában*, Osiris, Bp., 2001; *Mikrotörténetírás*, szerk. JÁSZBERÉNYI József, Helikon, 2003/3.

¹⁰ HERNÁDI Miklós, *Kisbetűs történelem. A mindennapi élet elméletéhez*, Gondolat, Bp., 1990.

¹¹ K. HORVÁTH Zsolt, *A minden embernek kijáró különösség. Életrajzi konfigurációk a microstoria világában*, Helikon 2002/3,

328–335; LEVI, Giovanni, *Az életrajz használatáról*, Korall, 2002/2, 81–91; *The History of Everyday Life, Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, ed., LÜDTKE, Alf, Princeton, New Jersey, 1995.

¹² LEJEUNE 2003, 18.

¹³ DE MAN, Paul, *Az önéletrajz mint arcongálás*, Pompeji, 1997/2–3, 93–107.

¹⁴ Lejeune óvatossága igen jó példája másként annak a tudományos érdeklődésbeli „inflációnak”, amely érthető módon, ám kifejezetten aránytalanul modern és posztmodern szövegtudományra reflektál, elméleti feltevéseit főként ezeken a szövegeken próbálja ki és illusztrálja. Figyelemre méltó Lejeune megjegyzése saját önéletrajz-definíciójáról: „Történetileg ez a meghatározás nem szándékszik egy-két évszázados periódusnál (1770 óta) többet lefedni, és csak az európai irodalmat érinti. Ez nem azt jelenti, hogy tagadnunk kellene a személyes irodalom létét 1770 előtt, illetve Európán kívül, hanem egyszerűen azt, hogy manapság az önéletrajzról való gondolkodás ezen a mezőn anakronikussá vagy kevésbé megkülönböztető érvényűvé válik.” (LEJEUNE 2003, 17.)

¹⁵ Nem véletlen a példám, ezt teszi Bethlen Miklós, aki bécsi rabságában megírt emlékiratában két különböző műfajú (?) szövegében is – az emlékiratában és az imádságoskönyvében szintén – beszámol szexuális kicsapongásairól, kísértéseiről. (Vö. *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980, 616–620. Magyar Remekírók.) (A továbbiakban: BETHLEN 1980.)

¹⁶ Az esetek legnagyobb hányadában a következők a motivációk: anyagi és személyes rehabilitáció, presztízs és politikai tőke megszerzése, öröklés, fogságból való szabadulás, az individuális életvitel anyagi és szellemi ellenőrzése, emlékezés, az élettapasztalok átadása a fiatalabb családtagoknak.

¹⁷ Bethlen Miklós emlékiratának esetében nagyon fontos felismerni, hogy *Elöljáró beszédében* a bibliai (Szent Jób, Nehemiás) és a világirodalmi példák (Szent Ágoston, Petrarca, Thuanus) emlegetése nem műfajjellemzőt jelöl, hanem sokkal inkább a vallomás (*confessio*) teológiai és homiletikai relevanciái felől egy, a vallomást lehetővé tevő, speciális narrációtípus keresését jelenti. Bethlen nem az egész kora újkori emlékirási gyakorlatra és korpuszra érvényes szöveg- pontosan narrációmintát emleget, hanem csak az ő nagyon speciális élet- és íráshelyzetére alkalmazható narrációtípust jelöl meg. Emlékiratában a bevallott minták mellett legalább annyira jelentős a név szerint nem emlegetett, de erőteljesen alkalmazott homiletikai tudás (pl. Ameseius, Medgyesi), ami egy kálvinista típusú vallásosság és kegyességgyakorlás *textuális* és *nontextuális* aktusai felől szerveződik. Furamód, a jelenlegi irodalmi elvárásainkhoz legközelebb eső Bethlen Miklós szövege is világosan jelzi, hogy az élettörténet elmesélése mögött nem egy kizáró-

lag elit típusú műveltség és irodalmi gyakorlat műfaji képlete áll, hanem sokkal inkább az írás kora újkori antropológiája, ami nem csak írott műfaji minták felől, hanem legalább annyira a szóbeliség, a mentalitások, a kegyesség performálásnak akár orális tradíciói felől szervezi azt az esemény- és én-reprezentációt, amit retorikailag/poétikailag *narratio de vita sua*-nak nevezhetnénk.

¹⁸ Veres András szerkesztésében jelent meg az a kötet, amely az *Irodalomtörténet-írásunk módszertani és elméleti kérdései* címmel rendezett 2003-as konferencia előadásait teszi közzé. (Vö. *Az irodalomtörténet esélye*, szerk. VERES András, Gondolat Kiadó, Bp., 2004.)

¹⁹ Az utóbbi évek terméséből méltán érdemel említést a kérdéskört alaposan körbejáró, külföldi jeles szerzők írásait is közzétévő kötet: *Irodalmi kánon és kanonizáció*, szerk. ROHONYI Zoltán, Osiris–Láthatatlan Kollégium, Bp., 2001. Szili József pedig az irodalom interkulturális elméletének bemutatása ürügyén érinti a kérdéskört: SZILI József, *Irodalomtudat-hasadás, Az irodalom interkulturális elmélete*, Balassi Kiadó, Bp., 2005.

²⁰ Bartoniek a XVII. századi erdélyi emlékirat-irodalmat a korabeli történetírás egyik jelentéktelen következményeként fogja fel: „A XVII. századi erdélyi magyar történetírásnak másik, még a XVII. századba visszanyúló, történetírás-történeti szempontból jelentéktelen, bár a modern történetkutatásnak jó forrásokat szolgáltató ága a gazdag emlékirat- és naplóirodalom.” (BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 446).

²¹ Máté Károly az erdélyi emlékirat-irodalom egyik első kutatója vélekedik úgy, hogy az önéletírás nem annyira határozott irodalmi forma, mint az eposz vagy a regény, továbbá hangsúlyozza, hogy történetírói műfajnak szokták tekinteni, és speciálisan történeti forrásként kezelik. (Vö. MÁTÉ Károly, *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750)*, Minerva, Kolozsvár, 1926, 4.) Kemény Katalin pedig a történetíráshoz és az irodalomhoz való szimultán és kettős kötődését emeli ki a műfajnak: „...az emlékirás gyökerében történetírás, de amint idővel több és több egyéni vonást visz bele az író, úgy tolódik át a történetírásból az irodalom körébe.” (KEMÉNY Katalin, *Erdélyi emlékiratok*, Erdélyi Múzeum, 1932/1–3, 182.) Bitskey István rendszeres és alapos történeti áttekintésében hangsúlyozza az *emlékirat* terminus gyűjtőnév jellegét, tudatosítja ezt a műfaji nézetében is rendkívül komplex és szerteágazó gyakorlatot. A műfaj evolúcióját tekintve úgy véli, hogy a humanista szellemű történetírásból ágazik ki a magyar nyelvű emlékirat. (Vö. BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996, 233).

²² Itt nemcsak az ókori történetírás görög és római klasszikusaira kell gondolni, hanem azokra a történetírói munkákra, amelyek elsősorban a híres emberek életére, tetteire összpontosítottak. Ilyenek például Aelius Donatus (*Vergilius-életrajz*), Suetoniusnak a csá-

szárokról írt munkája (*Caesarok élete*), Cornelius Nepos híres férfiakról írt műve (*De viri illustribus*) stb.

²³ Ennek a ténynek a jelentőségét megint nem szabad túlbecsülnünk, hiszen Tóth István György jelentős munkássága lehangoló képet ad az írásbeliségről és az iskolai rendszerről a kora újkori Magyarországon. Vö. TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (a továbbiakban TÓTH 1996); TÓTH István György, *Jobbágyok, hajdúk, deákok...A körmendi uradalom társadalma a 17. században*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1992 (a továbbiakban TÓTH 1992); TÓTH István György, *Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon*, Acta Papensia, 2002/1–2, 29–36. (A továbbiakban TÓTH 2002).

²⁴ Kardos Tibor a modern biográfia születését, melynek egyik változata az önéletrajz, a középkorra teszi. Álláspontja szerint az itáliai művészéletrajzok (Dante, Petrarca, Boccaccio) hozták létre azt a szöveghagyományt, amely az önéletráshoz (Benvenuto Cellini *Önéletrajza*) vezethetett el. (Vö. *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok*, szerk. KARDOS Tibor, Gondolat Kiadó, Bp., 1963).

²⁵ Elégé ellentmondásos a korszakban a *história* terminus használata is, hiszen több jelentést tulajdonítanak neki. Először is mint a latin nyelvű historiográfiai tradíció és szöveghagyomány jelölője általában összekapcsolódik azzal az elhárító gesztussal (pl. Bethlen, Cserei), amely azt hivatott sugallni, hogy ez a történetírás sem fogalmi-konceptuális és sem gyakorlati szinten nem kötődik érdemben az emlékiratokhoz. Másrészt pedig, mint a *fabula* ellentéte, retorikai terminusként az igaz, valós történetet jelöli (narratio: fabula, história, argumentum), végül pedig használják mindazon szövegek átfogó műfaji terminusaként, amelynek tárgya valamilyen múltbeli esemény, történés.

²⁶ Benkő József kísérletet tett arra, hogy a kéziratban fennmaradt, kiadatlan történeti forrásokat sajtó alá rendezze, majd ezeket egy impozáns forráskiadási sorozatban publikussá tegye. Ennek az elképzelésnek címet is adott: *Históriás szekrény*. 10 kötetbe rendezte azt az anyagot, amit éveken keresztül lemásolt, gondozott és kiadásra előkészített, és 1795-ben kiadás végett a Guberniumnak és Aranka Györgynek is elküldte. Sajnos a kiadásra nem került sor, csupán egy jelentés készült el, amely szemlélte ezt a korpuszt. Ezt a jelentést Brúz Lajos ki is adta a későbbiekben. (*Benkő József tudósítása az Erdélyi históriája íróinak magyar nyelven található kézírásaikról*, kiad. BRUZ Lajos, Új Magyar Múzeum, 1853/5, 217–245.) Ennél is szomorúbb, hogy a Benkő által felgyűjtött anyag elveszett, vagy megsemmisült, pedig még olyan forrásokat is tartalmazott, amelyeket azóta is csak hírből ismerünk (pl. Bethlen Miklós peregrinációs naplója).

²⁷ A kolozsvári akadémiai könyvtárban őrzik ma is a Kemény József által létrehozott gyűjteményt, a *Collectio Manuscriptorum*

Historicum maior és *minor* sorozatát. Itt is jellemző a kategorizálás, a *minor* kategóriába rendezett szerzők azóta a kánon perifériájára kerültek, vagy éppenséggel ki is maradtak teljesen belőle.

²⁸ Ezeknek a forráskiadványoknak az áttekintését és időrendbe szedett leírást adja Kosáry Domokos. (KOSÁRY Domokos, *Főbb általános forráskiadások* = K. D., *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, Osiris, Bp., 2003, 282–326.) A kizárólag erdélyi vonatkozású szerzők kéziratos műveiről katalógus is készült még a hatvanas években: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XIV–XVIII. privind istoria României*, ed. CRĂCIUN I.– ILLIEȘ A., București, 1963.

²⁹ Az erdélyi emlékirat-irodalom egyik legutóbbi méltatója, Kovács Kiss Gyöngy nem csekélyebb feladatra vállalkozik, mint hogy két és fél oldalban magyarozza el *Az erdélyi magyar nyelvű emlékirodalom fejlődéstörténetét (a 17. század végétől a 19. század elejéig)*. Retorikatörténetileg és irodalomtörténetileg teljességgel tarthatatlan fejtegetéseiből az derül ki, hogy e szövegek a *krónika*, *emlékirat*, *önéletrészlet* vagy *napló* műfajába sorolhatóak, vagy amennyiben mégsem, akkor elkezdődik a „rokonítás”, a különféle tipologizálások egybemosása. Kovács Kiss Gyöngy Kemény Katalinra hivatkozva állítja: „egyesek az önéletrészletek sorába illesztik be a memoriálékát...” (Vö. KOVÁCS KISS Gyöngy, *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában*, Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása, Kolozsvár, 2000, 29–39).

³⁰ Wesselényi István emlékiratát *Diárium*nak nevezi, ám egy idő után a naponkénti bejegyzések igen megnyúlnak, kidolgozott, hosszú, részletező narratívumba vált át. A szöveget gondozó Magyarai András, miközben elsősorban a szöveg forrásértékét bizonygatja, különösebb fenntartás nélkül nevezi Wesselényi szövegét: diáriumnak, naplónak, feljegyzéseknek. (*Wesselényi István, Sanyarú világ*, kiad. MAGYARAI András, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.)

³¹ BITSKEY 1996, 233.

³² Először is megkülönbözteti a *részletekben* és az *egyszerre* megírt, illetve a *periodikus* és *tervszerű* emlékiratokat, majd sorra definiálja a következőket: diárium, memoriálé, regestrum, önéletrészlet, vallomás, mentségek, évkönyv, végrendelet. (Vö. KEMÉNY 1932, 190–271).

³³ Gyenis Vilmos anekdota és emlékirat viszonyát elemezve próbálja – számunkra már vitatható módon – bemutatni azt a történeti fejlődést, amely a „kezdetleges műformáktól (naplók, beszámolók, diáriumok)” a nagyobb, reprezentatívabb alkotásokig (mentség, vallomás) végbement, illetve a narrációkban előforduló anekdotikus kitérők evolúcióját vizsgálva igyekszik a magyar széppróza létrejöttének tudományos magyarázatát megalkotni. (Vö. GYENIS Vilmos,

Emlékirat és anekdota, ItK, 1970/2, 305–320. A továbbiakban: GYENIS 1970).

³⁴ NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése*, Bp., 1963.

³⁵ Említést érdemel talán az egyik legfontosabb leközölt szöveg: *Öreg Gyűkér József krónikája 1787–1866*, kiad. VARGA János, Agrártörténeti Szemle, 1964/6, 453–471.

³⁶ MOHAY Tamás, *A paraszti gazdasági naplók néprajzi forrásértéke*, Honismeret, 1987/5, 54–57. Mohay Tamás nevéhez kötődik egy másik jelentős vizsgálat, amely egy naplóíró parasztember életét és gazdálkodását rekonstruálja a gazdasági és háztartási naplója alapján. (MOHAY Tamás, *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*, Budapest, 1994 (Dissertationes Ethnographicae 8).

³⁷ GYENIS 1970, 305–320.

³⁸ GYENIS Vilmos, *Emlékirat és parasztkrónika*, ItK 1965/2, 152–171. (A továbbiakban GYENIS 1965).

³⁹ GYENIS 1965, 153.

⁴⁰ GYENIS 1965, 154.

⁴¹ GYENIS 1965, 155.

⁴² GYENIS 1965, 155.

⁴³ GYENIS 1965, 163.

⁴⁴ *Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Akadémiai Kiadó, Bp., 1977, 186.

⁴⁵ KÜLLŐS Imola, *Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. A hagyományos népköltészet átalakulása*, Magyar Néprajz V. Bp, 1988, 251–266.

⁴⁶ KÜLLŐS Imola – HOPPÁL Mihály, *Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség*, Ethnographia, 1972/2–3, 248–292. (A továbbiakban: KÜLLŐS – HOPPÁL 1972).

⁴⁷ „Mivel főúri, kisenemesi és polgári naplók, krónikák, feljegyzések, önéletírások és emlékiratok jelentős állomása a magyar széppróza fejlődésének – ezek műfaji problémáit sok szempontból megvizsgálta már... irodalomtörténetünk.” (KÜLLŐS – HOPPÁL 1972, 285).

⁴⁸ KÜLLŐS – HOPPÁL 1972, 284.

⁴⁹ Arra a zavarban ejtő gyakori esetre gondolok, amikor szűkszavú kalendáriumi bejegyzésekre bukkanunk – márpedig nem kellene –, művelt és ismert emberek tollából a XVII. század legvégén vagy a XVIII. század elején, miközben az evolucionista tétel szerint a *barokk emlékirás beteljesedésénél* tartunk. Bethlen Miklós kortársa, a bécsi vicekancellár, Kálnoki Sámuel 1701-ben latin nyelvű kalendáriumának üres oldalaira az évszázados gyakorlatnak megfelelően gazdasági, hivatalbeli (pl. milyen iratokat kell küldeni Erdélybe?), magánéleti bejegyzéseket írt, néha latinul is feljegyezett néhány bölcs mondást, de semmi jelét nem adja annak, hogy valami átfogó, több oldalas, rendszeres élettörténet megírására készülődne.

Ennek nem műveltségbeli akadályja volt, hiszen magyarul és latinul könnyedén író, olvasó ember volt, ráadásul irodalom és történelem iránti érdeklődését jelzi az is, hogy Bécsben saját pénzén adatta ki *Az magyar krónikának veleie és summaia*, Bécs 1702, című művet. Kalendáriumát bejegyzéseivel a kolozsvári akadémiai könyvtárban őrzik, a Kemény-hagyaték része. (Josephi Comitis Kemény Collectio minor Manuscriptorum Historicum, Tomus XXVtus, jelzete: Ms KJ 110–122. Ebben a kötetben a következő címmel látta el Kemény József: *Calendarium anni 1701 cum notationibus Mstis Comitis Samuelis Kálnoki*⁴⁹ *Cancellarii Trannica Aulici – Autographum*.) Ennél már csak az nehezebb eset, amikor kiderül, hogy a kánonban tiszteletbeli pozícióban elhelyezett emlék- vagy történetíró előzetesen kalendáriumok üres lapjain diáriumot vezetett. (pl. Cserei Mihály, Toldalaghi Mihály, Bethlen Miklós, Rozsnyai Dávid stb.)

⁵⁰ Az idézet Keszeg Vilmos tanulmányából származik. (Vö. KESZEG Vilmos, *Az írás a populáris kultúrában*, Néprajzi Látóhatár, 1997/1–4, 45–52.) (A továbbiakban KESZEG 1997).

⁵¹ BETHLEN 1980, 407.

⁵² *A média társadalomtörténete. Guttenbergtől az internetig*, szerk. BRIGGS, Asa – BURKE, Peter, Napvilág Kiadó, Bp., 2004. (A továbbiakban: BRIGGS – BURKE 2004).

⁵³ CHARTIER, Roger, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, Princeton, New Jersey, 1987; illetve *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger, Balassi Kiadó, Bp., 2000.

⁵⁴ A hatalmas szakirodalomból kiemelt fontosságú: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf – SZÉCSI Gábor, Áron Kiadó, Bp., 1998; THOMAS, Rosalind, *Literacy and Orality in Ancient Greece*, University Press, Cambridge, 1992; ONG, Walter, J., *Orality and Literacy. The Technologizing of the World*, Routledge, London and New York, 2002. De említést érdemel az erre már reflektáló, illetve az Ong-iskola kritikáját (*Great Divide theory*) megfogalmazó tanulmánykötet: *Kép, beszéd, írás*, vál. NEUMER Katalin, Gondolat Kiadói Kör, 2003.

⁵⁵ DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Kriterion, Bukarest, 1974.

⁵⁶ ZEMON DAVIES, Natalie, *A könyvnyomtatás és a nép = Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*, Balassi Kiadó, Bp., 2001, 169–198.

⁵⁷ BRIGGS – BURKE 2004, 47–51.

⁵⁸ SZ. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, Acta Papensia, 2002/1–2, 3–29. (A továbbiakban: SZ. KRISTÓF 2002).

⁵⁹ SZ. KRISTÓF 2002, 19.

⁶⁰ DOMINKOVITS Péter, *Az írásbeliség szerepe egy XVII. századi eleji mezőváros (Szombathely) jogéletében*, Acta Papensia, 2002/1–2, 39–60.

⁶¹ ÉGETŐ Melinda, *Írott és íratlan törvények nyugat-dunántúli szőlőhegyek életében = Demonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*, szerk. BENEDEK K. – CSONKA-TAKÁCS E., Bp., 1999, 557–572.

⁶² SZ. KRISTÓF Ildikó, *„Rendeld el házadat, mert meghalsz.” A végrendelet-készítés normái és formái a 16–17. századi magyarországi falvakban és mezővárosokban = Demonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*, szerk. BENEDEK K. – CSONKA-TAKÁCS E., Bp., 1999, 521–556. (A továbbiakban: SZ. KRISTÓF 1999).

⁶³ „Az úriszékek elé került örökösödési perek tanúsága szerint a 16–17. században a magyarországi mezővárosi lakosság körében a végrendelezés rítusának, úgy tűnik, két formája élt. Egy teljes egészében szóbeli forma, amikor a végrendelező több jelenlévő, a középkori jogszokásból ismert ’emlékező tanúk’ előtt nyilvánította ki végakarátát, s azt nem foglalták írásba. Valamint egy félig szóbeli, félig írásbeli forma, amikor a végrendelező tollba mondta, lediktálta testamentumát, szintén több résztvevő jelenlétében.” (SZ. KRISTÓF 1999, 534).

⁶⁴ „...a végrendelezés szóbeli rítusa korántsem tűnt el az írásba foglalás megjelenésével, amellet élt – a szakirodalom szerint a 18., sőt a 19. századba nyúlóan is – mind falvakban, mind mezővárosokban.” (SZ. KRISTÓF 1999, 535).

⁶⁵ SZ. KRISTÓF 1999, 552.

⁶⁶ Tóth István György kutatásai nemzetközi komparációra is lehetőséget nyújtanak: úgy tűnik, Nyugat-Európában az alfabetizációs skála más fokozatokat mutat. (TÓTH 2002, 34).

⁶⁷ TÓTH 2002, 33.

⁶⁸ TÓTH 2002, 33.

⁶⁹ Kotics József ezt az életvitelváltással egybekötött mentalitásváltást, illetve ennek „átmenetiségét” vizsgálja esettanulmányában: KOTICS József, *Gazdálkodás és életvitel egy gazdasági napló tükrében = K. J., Mások tekintetében*, Miskolci Egyetem, A Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék Könyvei 4, 2001, 183–195.

⁷⁰ Vö. KRISTÓF Ildikó: *Istenes könyvek – ördögös könyvek. Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján = Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*, szerk. SZILÁGYI Miklós, Akadémiai Kiadó, Bp., 1995, 67–105.

⁷¹ KESZEG 1997, 45–52.

⁷² A Luca vagy Szilveszter napi gombócfőzésre utalok: a lányok gombócba tett cédulákra írják a potenciális kérők nevét, ezeket főzni kezdik, és amelyik gombóc először feljön a víz tetejére, azt kiveszik, és a benne lévő cédulán a jövődöbéli neve található.

⁷³ Székelyföldön továbbra is elterjedt ezek használata, gyakran olvasható a szépen kifaragott székely kapukon a következő felirat: *Békesség a bejövőre, áldás a kimenőre*. Vagy: *Erős várunk nekünk az Isten*. (Vö. KESZEG 1997, 47).

⁷⁴ KESZEG 1997, 48.

⁷⁵ KESZEG 1997, 48.

⁷⁶ KESZEG 1997, 49.

⁷⁷ KESZEG 1997, 50.

⁷⁸ KESZEG 1997, 50.

⁷⁹ KESZEG Vilmos, *Írott szövegek egy személy életterében*, Ethnographia, 1998/2, 589–628. (A továbbiakban. KESZEG 1998).

⁸⁰ „A szövegek előállítását írásszokások irányítják. Minthogy az írás mint cselekvés a Gálffy család esetében másodlagos, ezért elvégzése munkaszünetekben, valamint jeles események részeként kerül sor. Gálffy Eszter számára a naplórás ideje a vasárnap délután és a téli időszak volt.” (Vö. KESZEG 1998, 622).

⁸¹ „Vannak olyan műfajok, amelyek művelésére az életkor jogosít fel, kényszeríti rá az egyént (emlékvers, végrendeletek), máskor a társadalmi státus (gerendafelirat, kapufelirat), a nem (falvédő) vagy a családi állapot (levél).” (Vö. KESZEG 1998, 622.)

⁸² KESZEG 1998, 625–626.

⁸³ L. az Appendixben a I-gyel jelölt tételt.

⁸⁴ A kolozsvári egyetemi és akadémiai könyvtárak kézirati részlegén igen nagy számban őriznek főként magyar és latin kalendáriumokat. A kolozsvári Egyetemi könyvtárban található egy példány Bencédi Székely István kalendáriumából is, amely köztudottan a legelső magyar nyelvű kalendárium. Jelzete: BMV 145. Címe: CALENDARIVM MAGIAR NIELWEN, SZEKEL' ESTVÁN. Természetesen ebben is vannak rövidebb XVI. századi bejegyzések. Az egyetemi és az akadémiai könyvtárban összesen 111 db kalendárium található, ezek egy eléggé nagy periódust fődnek le, Bencédi kb. 1540-re datált kalendáriumától 1838-ig. Ebben a periódusban Cserei kéziratos feljegyzésein kívül 50 olyan kalendárium van, amelynek lapjain magyar és latin nyelvű feljegyzések találhatóak a XVI. századtól egészen 1838-ig. 10 esetben a possesori bejegyzésből vagy a feljegyzések némelyikéből meg lehet határozni a tulajdonost, a többi 40 esetben névtelenségbe burkolóznak a rendszeres bejegyzések szerzői. Ez teljesen érthető, hiszen ez a 111 kalendárium töredékek halmazából áll össze, különféle nyomdahelyről és főként különféle periódusokból, különféle tulajdonosoktól maradtak fenn. A bejegyzések gyakorisága és formai-tartalmi sajátosságai, illetve a tény, hogy a XVI. századi kalendáriumokban már találhatóak feljegyzéseknek szánt bekötött üres lapok, meglátásom szerint igazolják egy írásgyakorlat meglétét. Cserei személyes példája is ezt erősíti meg. A beazonosított személyek (Zsögödi Mikó János, Toldalaghi János, Toldalaghi Mihály, Bod István, Czegei Wass János, az emlékiró Czegei Wass György bátyja, Gidófalvi Jancsó Pál) közt olyanok is

vannak, akik életük folyamán e kalendáriumi feljegyzéseken kívül, akárcsak Cserei, életük, korszakuk történetét is megírták összefüggő, hosszabb beszámolóikban (pl. Toldalaghi Mihály).

⁸⁵ A kalendárium felépítése: – címlap – Krisztus urunk születésének 1690-dik esztendeje számláltatik (események felsorolása) – hónapok indulnak Januárral – A' 7. Planétác (A' Planétác aspektusi) – A sz. égbéli Jegyek – Eér-vágásról való tábla – Rövid Astrologiai VISGALAS – MAGYAR CHRONICA. A' Magyar Nemzetnek Emlékezetes Viselt Dolgairól.

⁸⁶ „9. Junij Dél után betegedtem megh, egész öt hétig feküdtem súlyos nyavalyában, ugj hogj senki sem reménlette meg gjogulásomat, de az irgalmas isten Kinek szemej tellyesek könyörületességgel sok hasznos orvosságok után meggjogított, kezdettem ... Jární 13 Julyi, kiért ő Felségének legyen dicsíret dicsőség, hálaadás birodalom és orszagh szent Fiával és Szent lelkivel együt mától fogva mindörökké ámen.” **1690/VII.b. Junius.** (A hivatkozásoknál, az évszámon kívül a hónapot is megjelölöm, mert a bekötött lapok nincsenek oldalszámmal ellátva.)

⁸⁷ CSEREI 1983, 48. Érdemes itt is észrevenni az analógiát: az írás alkalomhoz kötött, szinte rituális, akárcsak a Keszeg Vilmos által bemutatott Gállfy Eszter életében, aki mindig a vasárnap délutánokon ír, hiszen életvitelében ez a legkevésbé aktív időpont, a passzívabb, kontemplatívabb foglalkozások ideje. Ehhez hasonló erőltetett passzivitásra van kényszerítve Cserei is, akárcsak a fogoly Kemény János, Bethlen Miklós vagy a téli időben író Zrínyi, ők mind ugyanazon mentalitás jegyében, az aktív életvitel hiányában, a passzívabbnak érzett élethelyzetekben érzik indokoltnak az írást. Bethlen Miklós ezt szövegszerűen meg is fogalmazza, bár ő elsősorban az olvasásra teszi a hangsúlyt, erre akarja rábírní az unatkozó ifjakat, ám mondanivalója így is jelzi, hogy az életvitel mennyire mentalitás felől szabályozott, mennyire az aktivitás és passzivitás kettőségén alapszik: „*Tanuljátok szeretni a könyvolvasást, ő főrenden való ifjúság (...) Rút üdő vagyon, nem mehetünk ki, mit csináljunk? Kártyázzunk, igyunk, hazudjunk, trágárkodjunk, vagy még rosszabát kövessünk; nem jobb volna-é annál egy szép historicus, politicus, vagy geographus, vagy valami szép fabulás, tréfás, mulatságos könyv olvasása, sine peccato, et cum profectu ac delectatione? Osztán az is jusson eszedbe, egy ló-esés, bénulás, vénség, rabság elrekeszthet minden mezei és lóhátí mulatságodtól, olyankor mit csinálsz? Hála Istennek, hogy én az olvasást szerettem, és az ördög azt el nem vehette; bizony ha az nem lett volna isten után ebben a szörnyű hosszas inségemben, vagy guta, bolondulás, vagy még rosszab is ért volna.*” (BETHLEN 1980, 556–557).

⁸⁸ **1690/IX.b. Augustus.**

⁸⁹ CSEREI 1983, 235–236.

⁹⁰ **1691/I. a. Januarius**

⁹¹ CSEREI 1983, 239; illetve **1691/I. b. Januarius.**

⁹² CSEREI 1983, 248–249; illetve **1692/ II. a. Februarius – II. b. Februarius.**

⁹³ A mentalitástörténet egyik kutatója Madeleine Foisil figyelmeztet arra, hogy a kora újkorban a naplók és vallomások furamód úgy beszélnek az intimitásról, hogy valójában inkább kirekesztenek belőle. A publikussá tétel teljesen más nyilvánosságmodellek felől artikulálódik, és legalább annyira jellemzi az elhallgatás, mint a kifejezés. Vö. ARIES – DUBY 1995, 25–68.

⁹⁴ CSEREI 1983, 250–251.

⁹⁵ A vers érdekessége, hogy Rimay János költeményének tűnik, ám Cserei hozzáad még egy szakaszt. Lásd Appendix III.

⁹⁶ CSEREI 1983, 257; illetve 1694/II.b. Februarius.

⁹⁷ CSEREI 1983, 266–269. A kalendáriumban: **1695/VI. a. Junius.**

⁹⁸ Vö. MISZTÓTFALUSI KIS Miklós, *Siralmas panasz = Kolozsvári emlékirók*, szerk. PATAKI József, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1990, 257–271.

⁹⁹ CSEREI 1983, 281; illetve **1697/V. a. Majus.**

¹⁰⁰ A História és a Kalendárium különbözőképpen adja elő a házasság történetét. A Históriaban Cserei azt állítja, hogy Cserei Dániel halála miatt késve ért vissza az udvarhoz, és ez Apor István neheztelését váltotta ki. Cserei úgyszintén megsértődött, és hirtelen megházasodott (október 18.), hogy távozhasson az udvartól. (Vö. CSEREI 1983, 285). A szakirodalom ez alapján említi Cserei első házasságát bosszúból kötött házasságnak. A kalendáriumi bejegyzések, amelyek talán mégiscsak megbízhatóbbak, teljesen más képet tárnak elénk. Szó nincs sértődésről, de még a Cserei Dániel halálát sem említi, sőt azt tudjuk meg, hogy a „hirtelen házasságot” május 10-én *Isten rendeléséből lett Kézfogás* előzte meg, illetve maga a lakodalom Keczen az Úr (Apor István) házánál (ellentétben a Históriaban megjelölt dátummal) október 22-én történt meg. (Vö. **1697/V. a. Majus**, illetve **X. b. October.**)

¹⁰¹ CSEREI 1983, 292; illetve **1698/XI. b. November.**

¹⁰² CSEREI 1983, 292; illetve **1698/XI. b. November.**

¹⁰³ „Újgyeházaszékben egy szegény ember elunván a sok kínzást, azt felelte a németeknek: Ahol – úgymond –, üssétek el a fejemet, s a véretem vegyétek el, mert én egyebet nem fizethetek. Vagy ha az nem kell, bocsássatok el hitemen, feleségemet, gyermekemet beviszem Tömösvárra eladom a töröknek, s amit érette adnak, igaz lelkekre esküszöm, nektek visszahozom.” (CSEREI 1983, 294; illetve **1698/XI. b. November**)

¹⁰⁴ CSEREI 1983, 290.

¹⁰⁵ A francia mentalitástörténész *Élisabeth Bourcier* hasonló konklúziókat fogalmaz sem, sőt példákkal igazolja, hogy az intim feltárulkozás gyakran nemzetpolitikai sajátosságokkal is összefüggést mutathat. XVII. századi angol és francia naplók komparációs vizsgálata alapján jut el arra felismerésre, hogy az angolok sokkal

szókimondóbbak, kevésbé szemérmesek, legalábbis ezekben a szövegekben. Főként Samuel Pepys esetével példálózik, aki házasesetének legintimebb mozzanataiba is belátást enged, ellentétben francia kortársaival. (ARIES – DUBY 1995, 55–56).

¹⁰⁶ *Sudores et cruces Nicolai comitis Bethlen (Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei) = Bethlen Miklós levelei*, kiad. JANKOVICS József, jegyz. NÉNYEI Gáborné, ford. KULCSÁR Péter, Akadémiai Kiadó, Bp., 1987, II., 1181–1235.

¹⁰⁷ Nyugat-európai peregrinációs útvjáról számolva be, utal két alkalommal arra, hogy a kor szokásának megfelelően peregrinációs diáriumot vezetett. „Énnékem passust is szépet írata a császár nevével, mely úgy tudom, ma is megvagyon az akkori diáriummal együtt...” (BETHLEN 1980, 571). Majd pedig hollandiai kalandjait mesélve említi: „...ez pedig, úgy tetszik lőn in Julio, anno 1663, az akkori diariumomban jobban meglátszik, de e semmi.” (BETHLEN 1980, 577).

¹⁰⁸ CSEREI 1983, 348.

¹⁰⁹ *Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta* – a kézirat a kolozsvári akadémiai könyvtárban, a Kemény-hagyatékban található: *Josephi Comitiss Kemény Collectio minor Manuscriptorum Historicorum Tomus XXIII*, 127r. (Az egész kötet jelzete: ms KJ 68–84, a szöveg jelzete: ms KJ 82).

¹¹⁰ Jóval Cserei előtt a híres kalendáriumszerző Fröhlich Dávid 1623-tól 1640-ig rendszeresen végzett feljegyzéseket a kalendáriumokba. Tarnai Andor ezt Fröhlich naplójának tekintette. (Vö. DUKKON Ágnes, *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Fröhlich Dávid)*, ItK, 1992/2, 597.) Szelestei N. László pedig olyan XVI. századi kalendáriumot is talált (Eber, Paulus: *Calendarium historicum*. Wittenberg, 1564), amelybe többen is feljegyzéseket írtak be: Briccius Kokavinus sárosi lelkész 1564–1569 között, Bocatius János költő az 1590-es évek közepén, Melchior Matthaei veresalmási lelkész 1640 körül, Sándorffy Mihály rozsnói magyar kántor pedig az 1720-as években. Mindehhez hozzáadva azt is, hogy az 1564-es kalendáriumba már eleve be voltak kötve a potenciális feljegyzések számára üres lapok, világossá válik, hogy meglehetősen jelentős írásgyakorlati tradíciót tulajdoníthatunk ezeknek a bejegyzéseknek. (Vö. *Diarium Bricci Kokavini et aliorum = Naplók és útleírások a 16–18. századból*, kiad. SZELESTEI N. László, Universitas Kiadó, Bp., 1998, 19–57).

Szám kutatásaim is ezt igazolják, hiszen Bencédi Székely István kalendáriumában – amely a legelső magyar kalendárium – noha nincsenek bekötve üres lapok, már találunk bejegyzéseket, elsősorban dátumokat és az egyházi ünnepek neveit. A legkorábbi bejegyzés formában feltüntetett dátum: 1550. Az általam vizsgált kalendáriumokban egészen 1838-ig találtam különféle szerzőktől mindenfé-

le bejegyzéseket, ami megint azt igazolja, hogy még a XVIII., sőt még a XIX. században is szívósan továbbél ez az írásgyakorlat.

¹¹¹ A kalendáriumot a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzik, sajnos töredék, de a fennmaradt lapokon szereplő bejegyzések olyan eseményeket rögzítenek, amelyek érthető módon az emlékiratban is megjelennek. Jelzete: BMV 2030. Toldalaghi Mihály emlékiratának autográf példányát a kolozsvári akadémiai könyvtárban őrzik, jelzete: Ms A 53. Először Mikó Imre publikálta: *Erdélyi Történelmi Adatok*, szerk. Gróf MIKÓ Imre, I–V. kötet, Kolozsvárt, nyomtatott az Ev. Fer. Főtanoda betűivel, 1855–1862, 219–244.

¹¹² Cserei *Históriájában* is fájjalja, hogy korán meg kellett szakítania tanulmányait, és életében egyik legnagyobb szerencsétlenségének azt tartotta, hogy nem peregrinálhatott. Kalendáriumi bejegyzéseiből kiténik egy enyedi látogatás, amely azáltal vált emlékezetessé, hogy egy „színházi előadást” is megtekinthetett, ami igen nagy hatással volt rá: „2. *Maji volt as Enyedi Collegiumban igen szép actus Arpádrol és mellete levő hat regi Scythiai Kapitányokrul mikor Scythiából kijöven Sok néppel pannoniaj Suartes? Királt le vágván minden hadaival magyar országban le telepedvén ot, melynekis nezesin jelen voltam. Voltak szép intermediumok is.*” (1693/V. a. Majus) Ezenkívül testamentuma igazolja, hogy a korszak „lehetőségeihez képest” improzans könyvtárat halmozott fel élete során, sőt fiatal éveiben is nagy érdeklődést mutatott a könyvek és az olvasás iránt. 1693-ban feljegyzti kalendáriumába mintegy emlékeztetőül önmaga számára: „*Városfalvi pap igirt nekem egi Quintus Curtiust (...) Száraz Ajtai Papnál vagyon egy Gerhardus ha Isten haza viszen nem kel elfelejteni*” (Vö. 1693/IV. b. Aprilis.)

¹¹³ Az 1690-es kalendárium szennylapja ki van tépve, tehát az imádság is elveszett. Az 1691-es kalendáriumba a kötéstábla belső oldalára újesztendei imádságot írt be, melyben saját bűneit bevallva kéri Isten könyörületét. Az imaszöveget dátum és szignálás egészíti ki: Cserej Mihály, A 1691, 15 Február. Az 1692-es kalendárium szennylapján hasonló tartalmú imádság, kezdősora: *Oh haragra kesedelmes az bűn bótásásra penig igen sereny nagj Jehova Atya Fiu Szent Lélek egy Isten halakot adok neked Telyes lelkemből.* Az 1693-as kalendáriumban ugyancsak a szennylapra kerül az oldalnyi terjedelmű imádság, kezdősora: *Oh igen igaz itiletű nagj bolcseségű, végére mehetetlen mélységes tanacsu nagj Úr isten.* Az 1694-es kalendáriumban, úgyszintén a szennylapon, hasonló terjedelmű ima, kezdősora: *Oh megvisgálhatatlan tanácsu, végére mehetetlen bölcsességű nagj Úr isten.* Az 1695-ös kalendáriumban is a szennylapon található az oldalnyi imádság, kezdősora: *Oh igaz itiletű Isten nem szűnnek as te súlyos ostoraid én rajtam.* Az 1696-os kalendárium sajnos elveszett, sőt az 1697-esnek is hiányzik a címlapja, sőt a szennylapja sincs meg, amire vélhetőleg az imádság rá volt írva. Az 1698-as kalendáriumban rendhagyó módon a szennylapon latin nyelvű aforizmák és bölcsességek mellett imádság is

megjelenik, kezdősora: *Dne me, nec sine me, per me Dej optime*. A szennylapokon ilyen gyakorisággal előforduló imádságok tükrében kimondhatjuk, hogy az év eleji imádság megírása, és ezáltal az egész évet lefedő beszámoló megszerkesztése, a rendszertelenül megjelenő újévi nyitó imádságformulákkal (legelső januári bejegyzések) és az évről (általában az utolsó decemberi bejegyzések) imádságformulákkal együtt szerves részét képezik Cserei Mihály kalendáriumi bejegyzéseket érintő írásgyakorlatának.

¹¹⁴Az 1694-es esztendő legelső januári bejegyzése a következő formula: *Úr Isten álgj megh uj jokkal ez uj esztendőben, hogj tehessek Szent nevednek dicsőségére szegény Lelkemnek örök idvességére. (1694/I. a. Januarius)* Az 1695-ös esztendő legelső bejegyzése noha kissé prózai, funkcióját tekintve azonos az előbbivel: *Az új Esztendő uj szomorúsággal virradot fel nékem. Fiat voluntas Domini*. Mindezt még egy vers is kiegészíti, melynek címe jelzi a tematikus kapcsolódást a fenti kijelentéshez, illetve az Isten ostarait emlegető, szennylapra írt imádsághoz is: *Ez rosz hitván világ látom, hogj mostohám/ Szempillantásonként mert újul nyavaljam/ kegyes szemeivel nem néz édes Atyám./ Ugi teszik még as fű szális kiált reám. (1695/I. a. Januarius)* Az 1696-os kalendárium hiányzik, az 1697-esben viszont nem található ilyen formula. Az 1698-as kalendáriumban viszont újra megjelenik: *Szent Ur Isten ez uj esztendőnek minden részében áldgiál meg uj lelki s testi áldásiddal. (1698/I. a. Januarius)*

¹¹⁵Az 1691-es esztendő utolsó bejegyzése egy ilyen összegző hálaadás: *Atyanak Fiunak Szent Léleknek adassék dicsiret ditsőség ui és oh esztendei ennyi csapás közötis békével engedte el tölteni. (1691/XII. b. December)* Az 1692-es decemberi bejegyzésekben a kárcsony ünnepélyessége és ez a retrospektív értékelés kapcsolódik egybe inspiráltan, és eredményez pár soros verset: *Boldog Isten az ki a szent Ünnepekre/ Felvirrasztal engem nem nézven bünömet/ S nem vetél eddighlen amaz örök tűzre/ Segély rá engemet szent tiszteletedre/ Sok bánatim után kedves vigasztalásra/ Sok gondim után csendes nyugovást/ Sok fájdalom után egészes áldást/ Agy edes Istenem eltemben jobbulást. (1692/ XII. b. December)* Az 1693-as esztendő utolsó decemberi bejegyzései között olyan latin mondatokat találunk, amelyek amúgy is gyakori előfordulásúak Csereinek a saját életére, Istenhez való viszonyára vonatkozóan: *Quem Deus amat etiam flagellat. Sit nomen Domini propterea benedicendum. (1693/ XII. b. December)*. Az 1694-es esztendőt ugyanezzel a gondolattal zárja és összegzi: *Charissimus Dei Illumissq. Flagellum Laus Dei qui est amen alpha & omega. (1694/XII.b. December)*. 1695-öt pedig egy toposz jellegű felkiáltással zárja, amelyet viszontlátunk, hallunk más emlékiróinknál is: *Justus es Domine et justa sunt judicia tua, o Domine! (1695/XII. b. December)*. Az 1697-es esztendő legutolsó bejegyzése, ezáltal egy exemplumot tartalmaz V. Carolus császárról, tehát itt hiányzik a fo-

hász jellegű, funkciójú összegzés. (1697/ XII. b. December). 1698-ban már a feljegyzések természete is egészében tekintve megváltozik, a lelkiismeretes, pontosan dátumhoz kötött eseményrögzítési habitus átalakul egy meditatívabb, kontemplálóbb íráshasználati habitusba, a *praktikus funkciótól* a *reprezentációs funkció* irányába mozdul el. Ebben a kontextusban hangzik el az 1698-as esztendő legutolsó, embléma értékű és Cserei egész életére érvényes mondat: *Infoelix semper infoelix.* (1698/XII. b. December)

¹¹⁶ Czegei Wass János a következőképpen kezdi el kalendáriumi bejegyzéseinek sorát: *Áld meg Jsten ez Uj Esztendőt Az te népednek, és örökségednek, kiért fel magasztaltassál vég nélkül.* (1678/I. a. Januarius). Kalendáriumában az utolsó, december hónaphoz írt bejegyzés, a bejegyzett események tükrében is az elmúlt esztendő mérécéjét húzza meg, sőt lényegíti át ebbe az imádságformulába: *Úr Jsten Aldott legyen Felséges nagysagod, hogj ez Oh Esztendőt békével, noha Miklos Fiam halálával és Feleségem suljos nyavalyjaskodásával szomorítva eletben engedted töltenünk megmaradotaknak.* (1678/XII. a. December).

¹¹⁷ I. és II. Apafi Mihály naplóját Tóth Ernő tette közzé az Erdélyi Múzeumban. I. Apafi Mihály fejedelem naplója szintén sajátos átmenetet képez két műfaji megjelölés a *napló*, *diárium* és *emlékirat* között, amennyiben az előbbi kettő a feljegyzések mindennapiságát jelöli, míg ez utóbbi az élet egy adott pillanatában történő retrospektív összegzést végzi. I. Apafi Mihály *Naplójában* életének első felét 1633-tól 1661-ig pár mondatban összefoglalja, 1661 után pedig a naponkénti feljegyzésekre vált át: *„Adott Isten ő Felsége ez világra Krisztus Urunk születése után 1632. Die 3 Novembris. 1633, 34, 35, 36, 37. Esztendők játékkal multak el töltem. Anno 1638. 1. Aug. a tisztességes tudományoknak tanulására adattattam. Anno 1653-ban elhagyván az udvart, házasultam meg 10. Junii. Ugyanakkor lőn a moldvai vajda elleni expeditio.”* (*Vehiculum Vitae serenissimi ac celsissimi principis Transilvaniae Partium regni Hungariae domini et Siculorum comitis Michaelis Apafi*, kiad. TÓTH Ernő, Erdélyi Múzeum, 1900, 19. A továbbiakban APAFI 1900).

Apafi a műfaji szempontól ugyanilyen átmenetet mutató naplójában, Cserei hasonlóan, él az évkezdés és évvárás imádságszerű formuláival. Az 1675-ös esztendőt a következő formula nyitja meg: *„Januarius. Úr isten légy mi velünk.”* 1676-ban úgyszintén: *„Úr isten segít minket.”* (APAFI 1900, 24–25). Az idő előre haladtával az öregedő fejedelem egyre nagyobb teret szán ezeknek a kontemplatív írásesztusoknak, megjelennek az állandósult évnitő formulák mellett a decemberi hónapokat záró, az egész esztendő mérécéjét elkészítő, imaszerű konklúziók. 1677-et így zárja Apafi: *„És így az egész esztendő sok bajoskodással és isten látogatásának szomorú érzésével tölünk eltölt.”* (APAFI 1900, 28). 1678-ban pedig ezt olvashatjuk: *„Ezen esztendő telék el tőlem rettenetes szomorúsággal s bajoskodással, életem kockáztatásával, a sok istentelen árulók miatt*

rettenets döghalállal. És noha tűzön-vizen isten általvün bennünket, mindazonáltal ő felsége házunkkal együtt megtarta, kiért áldassék ő szent felsége szent neve most és örökké.” (APAFI 1900, 30).

¹¹⁸ Kovács Sándor Iván álláspontja ezt igazolja, mikor az utazási irodalom több műfajú korpuszát jellemzi így: „...ennek az irodalomnak az anyaga a különféle nyelvű, alkalmi naplótól és levéltől a szakföldrajzi vagy tapasztalati *descriptión*, utazási módszertanon vagy köznapi utasításokon át a búcsúversig és utazási elégiáig, a verses és prózai útirajzig terjed, s hol irodalmi s hol vallási, hol földrajzi-néprajzi, esetleg csak ’gyakorlati szempontokat’ helyez előtérbe.” (KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1988, 96.) Az utazásirodalom kérdéséhez l. még *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, jegyz. MONOK István, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990; *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek útleírások és útnaplók (1588–1709)*, vál., jegyz. BINDER Pál, Kriterion, Bukarest, 1976; PETNEKI Áron, *Tanta malitia itineris, avagy az utazásnak veszedelmes voltáról. A középkori utazó a művelődéstörténész és a mentalitástörténész szemével = Klaniczay emlékkönyv, Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Balassi Kiadó, Bp., 1994.

¹¹⁹ Az élettörténeti narrációnak, a mindennapok történetének imádságba való beépítésére akad példa XVIII. századi kéziratos forrásaink között. Pl. Zoványi György két év eseményeit naponkénti 3 imádságba építette bele, így imádságoskönyve egyben diáriuma is lett: *Zoványi György Imádságos könyve. 18 Julii 1765 estve– 27 Junij 1767*. A kézirat az egykori zilahi református főgimnázium könyvtárában maradt fenn. Jelzete: 18297/1967. A példák száma valójában Bethlen Miklóssal is szaporítható, aki ifjúsága bűneit, voltaképpen házasság előtti szerelmi/szexuális életének részletes történetét (élettörténeti narráció) gyónja meg *Imádságoskönyvében*. (Vö. BETHLEN 1980, 986–987.)

¹²⁰ A kalendárium némely bejegyzését olvasva néha úgy tűnik, hogy Cserei, nyilván a terjedelmi korlátok hatására is, de vélhetően a szóbeli elbeszélések gyakorlata, repertoárja által befolyásolva, nem mindig egész történetet, eseményt rögzít írásban, hanem annak csak rövid kivonatát, lényegi vázlatát, ami lehetővé teszi az utólagos szóbeli és részletes előadást. Jó bizonyíték erre a kuruc táborból való furfangos szabadulásuk. A kalendáriumban csak ennyi áll: „*havasalfölde fele menvén utunkban az egi oldalban egl tarsunk ehel holt szolgáját el temettük, és annak alkalmazosságával isten es csodálatoson utat mutatva szabadulásunkra*” (Vö. **1691/II. a Februarius**) A *Históriában* valóságos novellává áll össze: „*Az Isten csudálatos eszközt mutata szabadulásunkra: mikor harmadnappal Erdély felé menénk, Benkő Mihály szolgálja a vérben megbetegedvén, a szörnyű hideg idő is elsonyorítván, megholt vala s otthadtuk vala az útfélen halva. Én azért mondom a többinek: ’Ahol jönnek a*

kurucok, álljunk meg, ezt a testet kezdjük temetni.' Úgy is lőn, leszállánk lovainkról, karddal, baltával ásni kezdők a fagyos földet. A kurucok előnyargalván, éktelen szitokkal mondják: 'Szöktök ti most hazafelé, ilyen silyen teremtették, de majd magtanítunk.' Mi is, noha bizony féltünk, bátran felelünk: 'Hazudtok, ilyen s ilyen fiai, hiszen látjátok, ezt a szegény legény holttestit akarjuk eltemetni, mert mi is maghalhatunk így, mint ez, s jó léssen, ha valaki eltemeti testünket.' A kurucok elhívén s látván a holttestet, Havasalfölde felé visszamenének...'' (CSEREI 1983, 239.)

¹²¹ Vö. CSEREI 1983.

¹²² *Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta.* (I. 115. jegyzet)

¹²³ *Cserei Mihály Apológiája* (Jelzete: ms 840) (A továbbiakban CSEREI 1747). Ezt a művét 80 évesen írja 1747. augusztus 10-én. Az eredeti kéziratot a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzik. Íráshasználat és mentalitás kapcsolatát remekül illusztrálja, ahogy ezt a legutóbbi élettörténetet mint narrációt konstruálja az aggastyánnak számító Cserei: „*Cserei Mihály Apológiája Anno 1747 10. Aug. Aetatis suae Anno 80. Egi atyámfia sokszor objciálva nekem mind magam Hazammal, mind publice az egész nemes Szék előtt, a micsoda eszem experientám nekem vagjon ha akartam volna nagy promotiora mehettem volna és ha az én eszem elmén ő Kglmn lett volna uraságot kaphatott volna, a melynek ez az consequentiaja, én nem udtam vagy nem akartam az en eszemmel élni, de ő Kglme tudott volna a maga promotiojának meg nyeresire, de ez eppen carnalis Opinio, midőn valaki csak a secunda causakat forgatya, de nem tudja vagj nem akarja a prima causat consideralni, a kitől mind lelki és mind Világi dolgok függenek, bölcsen és Szentül igazgattatnak, az ilyen opiniót mind a tellyes Szent Irás, mind Szelyes ez világon minden országokban Republicákban, csaknem mindennap szemlátomást történő példák egészen reverálják, mert ha annak as en Atyámfiának nem csak az én vékony eszem s experientiam, hanem néhai Idvezült nagi emlékezetű Bethlen Miklós Urnak incomparabilis bölcsessége let volna is akit ha az Isteni Decretum Ő Kglme nem akarta volna promovealni... a mint engemet nem akart minden eszi, elméje bölcsesége akarhatja szorgalmatossága faracsaga mellett a porban sarban maradot volna.*” (CSEREI 1747, 1r).

„Ezeket irtam mind az én Szegény gyermekeimnek, egj kedves Atyámfiainak s másoknakis tanúságokra, és siralmas változasok és kisírtetek közénkeben hatott vigasztalásokra, szívek s lelkek haboruynak csendesítésére, mind a fen említet Atyámfia opiniojának enerválására.” (CSEREI 1747, 4r).

¹²⁴ Természetesen nem állítom azt, hogy az individuális retorikai iskolázottság vagy egy adott korszak retorikai kultúrája nem határozná meg a szövegek létrejöttét. Szó nincs erről. Tudatában vagyok annak, hogy a praeceptumok az élettörténet elbeszéléséhez

szolgáltathatnak egyértelmű mintákat, elég itt az elbeszélés (*narráció*) jellemzőire (*brevitas, diluciditas, probabilitas*), a személy- tárgy- eseményleírásokra (*descriptio*), a személyi érvekre (*argumenta a persona*) gondolni. Mindez tagadhatatlan, ám azt is fel kell ismernünk, hogy a kora újkori élettörténet mögött egy olyan átfogó, nemcsak írásbeli, hanem szóbeli kulturális, társadalmi, felekezeti kontextus áll, amelynek csupán egyik szeletét szemléli a retorika és az irodalomtörténet.

¹²⁵ Mentalitástörténeti kategóriaként használom, és olyan kompetenciaként értelmezem, amely műveltségtől, társadalmi pozíciótól, hiedelemrendszertől, felsőfokú tanulmányoktól függetlenül jellemzi mindazokat a *folyamatosan írni tudó* embereket, akik életvitelükbe az írásnak képesek legalábbis *praktikus* funkciót tulajdonítani.

¹²⁶ A terminuspárt (praktikus-reprezentációs) Hofer Tamástól kölcsönzöm, aki a tárgyak elméletéről, jelentéséről értekezve hozza létre ezt a klasszifikációt. Vö. HOFER Tamás, *A „tárgyak elméletéhez.” Felszerelések és tárgyejegyzetek néprajzi elemzése = Népi kultúra – népi társadalom*, szerk. KÓSA László, Akadémiai Kiadó, Bp., 1983, 36–95.

¹²⁷ Alan MacFarlane a XVII. századi angol naplói írás funkcióját vizsgálva állapítja meg, hogy ezek elsősorban egyfajta számadáskönyv (*account book*) szerepét töltötték be, másrészt az emlékezetnek, emlékezésnek nyújtottak segítséget (*an aid to memory*). (MACFARLANE 1970, 5). Ez a két funkció a magyar anyagon is kitűnően működtethető, hiszen a bejegyzők, naplóiírók gyakran jövedelmük, gazdasági tevékenységük számadatait rögzítik, de ugyanakkor gyakran említik is a leírás magyarázatát, ez pedig érthető módon a felejtés meggátolása. Végül pedig MacFarlane szerint a vallásosság performálása az a tényező, ami naplóiírásra bírhatja az embereket a XVII. századi Angliában. (MACFARLANE 1970, 7). Ez megint érvényes a magyar írásgyakorlatra is, hiszen a vallásosság, még a szűkebb megnyilatkozásokat lehetővé tevő kalendáriumok feljegyzései között is megjelenik, rövid imádságok, bibliai locusok, életvezetési bölcsességek, fohászok formájában.

¹²⁸ II. Apafi Mihály töredékesen ránk maradt naplója is visszaigazolja ezt az *praktikus funkciót*, ugyanis naplójában ő is elsősorban mindennapjait, életének gyakran rutinszerű mozzanatait jegyzi fel, illetve néha kiegészíti a korabeli hadi és politikai események rövid utalásaival. Naplója, noha nem tartalmazza azokat a jellegzetes gazdálkodással, kereskedéssel, állattartással kapcsolatos feljegyzéseket, amelyek a kalendáriumok kortárs használoinál rendszeresen megjelennek, mégis ehhez a korpuszhoz sorolandó írás, mert a tartalmi különbségek ellenére ugyanaz az íráshasználati mentalitás teszi lehetővé az írást. Egyik bejegyzése igen érdekes módon illusztrálja ezt, megvilágítva azt, hogy az írásban emlékezés céljából rögzített események, adatok, információk körre behatárolt, nem

preferenciális, hanem írásszokás, illetve mentalitás által irányított. 1692 novemberében a következőt jegyzi fel II. Apafi Mihály: „*November. Itt semmi notálandó dolog nem esett.*” (APAFI 1900, 50).

¹²⁹ Az 1707-es kalendárium névtelen tulajdonosa a következő megjegyzendő információt rögzíti írásban: *Anno 1708 die 8 február adtam Bodor Sigmond uramnak, ket köből tiszta Buzát... pro memoria jedzettem ide fel hogy el ne felejtsem. (1707/II. b. Februarius)* Ugyanígy az 1679-es esztendei kalendárium tulajdonosa, műfajilag is jelöli a feljegyzés természetét: *Memoriale Anno 1680. Die 30 Xbris. Attam as Kadarnak tizenkét. Item Attam az Kádárnénak egj elő giapju köttöt két nap arratasert és egj napij cséplesért.*

Salo Andrásnének egj előkötöt egj nap aratasert attam. Memoriale Attam az Kocsisnak Janosnak az püntkös sokadalomban flo. 2 Memoriale Anno 1679 die 23 maji. Attam Apor Lazarnak 12 susztákok Ittem attam az Gombkotőnek flo 2. (1679/IV. b.–VI.a)

Több kalendáriumban nyilván az életmód és speciálisan a gazdasági tevékenység (állattartás) mint túlélői stratégia azonos alkalmazásából adódnak a különböző emberek szinte azonos feljegyzései. Egyik névtelen bejegyzőnk az állatok őszi megszámlálásának számadatait rögzíti: *Octobr. számláltam megh az juhaimot egy kos harmincz hat nyöstén bárány negyven kettő kos bárány 23. (1679/VI.b. Junius)* Egy másik névtelen bejegyző az 1711-es kalendáriumban, április 6-i dátum mellett jegyzi fel az állatállománya számszerű adatait: *Bornyuzó Tehén.....3, Borjus....1, Eoreg tehén....8, Bika.....1, Eöreg Tinó....5. (1711/IV. a. Aprilis)*. Egy másik névtelen bejegyző 1707-es kalendáriumában jegyez fel hasonlókat: *1708 die 11 jan. hajtatam az erdőre ket bikával két tulkot, öt nagyot. Eoregh tehenet harmat... tavalyi borjut ötöt. Idem. Az után hajtotak két bivalt, edgyik borjus volt. Tehenet az mint ra emlékeszem ötöt tavallyi borjúval edgjütt. (1707/I. a. Januarius)*.

¹³⁰ Egy olyan 1632-es kalendárium (jelzete: BMV 1921) maradt fenn, amelyet a kolozsvári Tanács használt. Ezt nemcsak a bejegyzések természete tanúsítja (pl. városigazító tanács választása, Asztalos István főbírónak való választása, a villámcsapás okozta tűzvész és a keletkezett károk felbecslése stb.), hanem a possessor bejegyzés is: TANACZE An. 1632.

¹³¹ Cserei élete során különféle szövegeket hozott létre, ám ezek egymáshoz viszonyítva sem nyilváníthatóak jobbaknak, rosszabbaknak, mert sajátosságaik mindig a megírás élethelyzetéből, társadalmi és kulturális, tehát nem valamely *a priori* műfaji meghatározottságából adódnak.

¹³² Tóth István György erre a helyzetre szolgáltat példát, amikor azt mutatja meg, hogy Nyugat-Európában az írástudatlanok is igyekeztek legalább neveik kezdőbetűit elsajátítani, hogy ne keresztrel kelljen aláírjanak. (Vö. TÓTH 2002, 35.)

¹³³ WERNER Mihály, *Diariuma Házi dolgairul 1646–1686. (Josephi Kemény Coll. Minor. Manuscript. Hist. Tomus XXV.)* Jelzet: mss KJ 101.

¹³⁴ Bethlen Miklós egyértelműen fogalmazza ezt meg emlékiratának bevezetőjében: „...*kételenít engem erre nagyobb részent az én maradékom és házam állapotja, melynek kezében én ezt, mint egy apológiát, vagy testamentumot és instructiót, úgy hagyom. Mert, minthogy én rajtam a világnak üldözése kiváltképpen a kétszeri keserves rabság: azt fogja a dolgokat nem tudó maradék vagy világ mondani, hogy talán Erdélyben leglatrabb ember én voltam, hogy annyit szenvedtem (...)* **Azért ez az írás legyen fegyver, pajzs helyén nálok, mellyel oltalmazzák magokat véle...**” (BETHLEN 1980, 406).

¹³⁵ Bethlen Miklós példájánál maradva az ő emlékiratában világosan felismerhető az, amint a reprezentációs tét bizonyos *írasszokások*at hív elő. Bethlen termete, ábrázata, illetve temperamentuma és indulatainak tárgyalásakor félreérthetetlenül fogalmaz: „**Szokták** az ilyen életek leírásában illetni az emberi indulatokat is, *passiones animae.*” (BETHLEN 1980, 494).

¹³⁶ Egy klasszikus műfaji tipológia, ami egyfajta diáriumként definiálná Cserei írását, csak elfedné azt a komplex intertextuális és kontextuális kapcsolódást, ami Cserei bejegyzéseit egyszerre rendeli hozzá a kalendáriumok nagy hagyományra visszatekintő feljegyzéseéhez, a naplóirodalomhoz, sőt a költészethez, vagyis egy olyan átfogó írásgyakorlathoz, amely mindkét funkciót a *praktikus*at és a *reprezentáció*st is szimultán érvényesíti.

¹³⁷ Arra utalok, hogy a XVI–XVII. században irodalmi szövegekbe is beleíródik az az életszemléleti forma, amely azt mondja ki, hogy a házasság tesz felnőtt férfivá, vagyis életkortól függetlenül *ifjú*nak számít az, aki nem házasodott meg. Balassi Bálint esetében ezzel magyarázható az, ahogy költeményeit *házasság előtti és utáni énekekre* osztja, de Bethlen Miklós is élettörténetében a házasságot teszi meg választóvonalnak, jellemző módon emlékirata első könyvét *ifjúsága bűneinek* megvallásával zárja, míg a második könyv első fejezete házassága történetét adja elő. (Vö. BETHLEN 1980, 623.)

¹³⁸ Ezt a szemléletet igazolja *A magyar memoáriródalom 1945–1980* c. bibliográfia is, amely csupán a publikált szövegekre hagyatkozva mutatja meg az *emlékirodalmat*, holott ez lényegesen több és más, az így belátható korpusz csak töredék és kánoni illúzió. (Vö. *A magyar memoár irodalom 1945–1980*, szerk. FARAGÓ Éva, Bp., 1983.)

¹³⁹ Bethlen Miklós messze a legszemélyesebb emlékirónk. Teljesen rendhagyó módon olyanfajta, mai fogalmaink felől is helytálló testi-lelki feltárulkozás tanúivá teszi olvasóit, amire nem akad példa az egész XVII. és XVIII. században az általunk ismert magyar szövegekben. Meglepő módon Ariès klasszikusnak számító tétele az újkori *intimitás kialakulásáról* igencsak találó rá. Ariès a magánélet

történetét (*Histoire de le vie privée*) 3 nagy eseményre vezette vissza: az állam új szerepére, a literalizáció és az olvasás, a nyomtatás elterjedésére, illetve az új kegyességi formák megjelenésére. Ez utóbbinál az imádság intimitásformáló funkciójára teszi a hangsúlyt. (ARIËS–DUBY 1995, 7–10). Mindez akkor vonatkoztatható Bethlen Miklósról, ha felismerjük, hogy emlékirata erőteljesen épít a puritánus vallásosság és kegyességgyakorlás kontemplatív és textuális lehetőségeire, sőt bevallottan, visszaemlékezési eljárása imádsághomiletikai elveken alapszik.

¹⁴⁰ Az eszkatológiai típusú félelmek világnézeti funkciókat felvállaló jellegéről, hiedelemrendszer-artikuláló hatásáról a nyugati civilizációban Delumeau értekezett klasszikusnak számító mentalitástörténeti művében. (Vö. DELUMEAU 1986, 6–60).

¹⁴¹ Cserei például *Históriájában*, akárcsak Bethlen Miklós is, vélhetően e felől a történetológiai megalapozott, eszkatológiai távlatokban leképeződő kronológiai linearitás felől szervezi meg élettörténetét, mikor az anekdotikus digressióktól (*intermedium*) visszatér a fő narrációs vonalhoz: „*Visszatérek a rend szerint való íráshoz.*” (CSEREI 1983, 310). Ez a **rend**-képzet, valójában nemcsak szövegszervezési norma, hanem a létezők világának Isten által teremtett **rendszer**szerűségének projekciója a narrációra, amely mint élettörténet, valamiképpen az egész rendszernek egyetlen partikuláris nézetből áttekinthető szervezettségét hivatott illusztrálni.

¹⁴² Küllös Imola az önéletírások indítékait kutatva állapította meg, hogy az embereknél általában az idegenek érdeklődése, a példaadás és tanítás eszméje, a panasz, illetve a legtehetségesebbeknél a magány és az önigazolás igénye motiválhatja a megírást. (Vö. KÜLLÖS 1982, 168–169.) Mondani sem kell, mindezek az indítékok érvényesek a kora újkori emlékiratokra is, így tehát nem a műfaj, hanem a hagyományozódó, az enkulturalizáció révén elsajátítható *íráshasználati mentalitás* rokonítja az időben oly távoli szövegeket és szerzőiket.